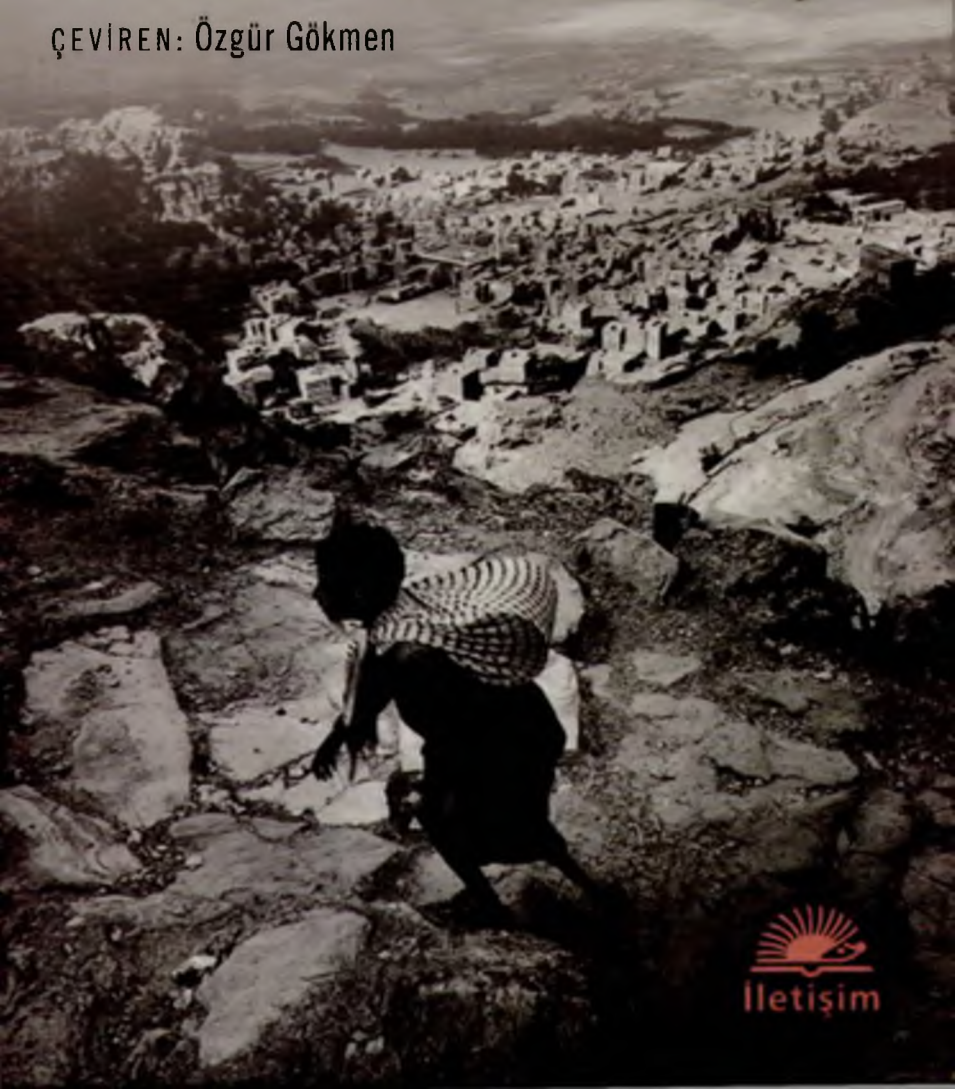

ARAP SAMIR KASSIR TALİHSİZLİĞİ

ÇEVİREN: Özgür Gökmen

Considérations sur le malheur arabe

© 2004 Actes Sud

İletişim Yayınları 1605 • Bugünün Kitapları 130

ISBN-13: 978-975-05-0898-1

© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2011, İstanbul

EDITÖR Can Belge

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Samer Mohdad; Yemen, 1997

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Canan Güzel

BASKI ve CİLT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SAMIR KASSIR

Arap Talihsizliği

Considérations sur le malheur arabe

Being Arab

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN

Özgür Gökmen

i l e t i ş i m

SAMİR KASSIR 1960'ta doğdu. Lübnan'ın tanınmış gazeteci ve tarihçilerinden biridir. 2005'te bir suikast sonucu öldürülmeden önce Beyrut'taki Saint-Joseph Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde çalışıyor, günlük *An Nahar* gazetesinde haftalık bir köşe yazıyordu. Düzenli olarak *Le Monde diplomatique* için de yazan Kassir, *L'Orient Express* dergisinin yayın yönetmenliğini de yapmıştır. Lübnan solunun önde gelen simalarındandır. 2004'te Demokratik Sol Hareketi'nin kurucularından biri olmuştur. Filistin davasını savunmuş, Lübnan'daki Suriye işgaline karşı muhalif tavır almıştır. Yayımlanmış kitapları: Farouk Mardam-Bey ile birlikte, *Itinéraires de Paris à Jérusalem: La France et le conflit israëlo-arabe* [Paris'ten Kudüs'e Seyahatler: Fransa ve İsrail-Arap Çatışması], 1992-1993; *La guerre du Liban: De la dissension nationale au conflit régional, 1975-1982* [Lübnan Savaşı: Ulusal İhtilaftan Bölgesel Çatışmaya], 1994; *Histoire de Beyrouth* [Beyrut Tarihi], 2003; *Dimoqratiyyat Sourya wa Istiqlal Lubnan: Al Bahth 'an Rabee' Dimashq* [Suriye'nin Demokrasisi, Lübnan'ın Bağımsızlığı: Şam Baharı'nı Aramak], 2004; *'Askar 'ala Meen: Lubnan al-Jumhuriah al-Mafqoudah* [Kime Karşı Askeriye: Lübnan'ın Kayıp Cumhuriyeti], 2004. *Arap Talihsizliği*'nin İngilizce çevirisi 2007'de "Index on Censorship İfade Özgürlüğü Kitap Ödülü"nü kazandı. Anısını yaşatmak üzere Samir Kassir Vakfı ile Avrupa Birliği tarafından "Basın Özgürlüğü Samir Kassir Ödülü" ihdas edilmiştir.

İçindekiler

Çevirmenin Önsözü / ÖZGÜR GÖKMEN	7
Önsöz.....	11
/ Kendileri Farkında Olmasa da Araplar Bugün Dünyadaki En Talihsiz Halk	15
// Derin Bir Talihsizlik Duygusu Arap Dünyasının Her Köşesine Nüfuz Ediyor	27
/// Arap Talihsizliği Tarihin Bir Dönemi ve Bugün Eskisine Göre Daha Şiddetli.....	41
/IV Modernite Arap Talihsizliğinin Sebebi Değildi.....	51
V Arap Talihsizliği Modernitenin Değil, Modernitenin Çöküşünün Sonucu.....	61

VI	Arapların Talihsizliği	
	Tarihlerinden Ziyade Coğrafyalarında.....	73
VII	Arapların En Büyük Talihsizliği	
	Bundan Sıyrılmayı Reddediyor Olmaları,	
	Lakin Görünürde Mutluluk Yoksa da	
	En Azından Bir Denge Durumu Mümkün.....	83

Çevirmenin Önsözü

BM Güvenlik Konseyi, 2 Eylül 2004'te, 1559 sayılı kararıyla Lübnan'da adil ve tarafsız seçimlerin yapılmasını ve yabancı güçlerin ülkeden çekilmesini talep etti. Aynı dönemde Lübnan Parlamentosu Suriye'nin politikalarını desteklediği bilinen devlet başkanı Emil Lahud'un görev süresini üç yıl uzatmaya mecbur bırakıldı. Anayasaya aykırı bu uygulamaya muhalefet eden siyasetçiler ve gazeteciler önce bir karalama kampanyasına maruz kaldılar. Ardından Lübnan'da 2009'a dek sürecek bir dizi siyasi suikast ve bombalı saldırı başladı.

İlk hedef Ekim 2004'te meclisin Dürzi üyesi Marwan Hamadeh oldu. Lahud'a muhalifti ve Suriye karşıtıydı. Sonra, Şubat 2005'te, biri bakan, yirmi kişiyle birlikte başbakan Refik Hariri öldürüldü. Suriye Nisan ayında askerlerini ve istihbaratçılarını Lübnan'dan çekti.

Samir Kassir, Suriye'nin denetimindeki üst düzey istihbarat yetkililerinden oluşan aygıt etkisiz kılınmadan Lübnan'da hiçbir şeyin düzelmeyeceğini söylüyor; Lübnan'ın bağımsızlığının Suriye'nin demokratikleşmesine, bunun da Lübnan'ın egemenliğini yeniden kazanmasına bağlı olduğu-

nu yazıyordu. Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesinden kısa bir süre sonra, 2 Haziran 2005'te arabasına konan bir bomba ile öldürüldü. Kassir suikastını Lübnan Komünist Partisi eski genel sekreteri George Hawi'nin öldürülmesi izledi. 2005 yılı bitmeden, Samir Kassir'in de mensubu olduğu *An Nahar* gazetesinin yayımcısı Cibran Tueyni öldürüldü. Mart 2005'te yaşanan Beyrut Baharı'ndan tam beş yıl önce Suriye askerlerinin Lübnan'dan çekilmesi gerektiğini yazmıştı.

Filistin göçmeni Lübnanlı bir baba ve Suriyeli bir annenin oğlu olarak 1960 yılında doğan Samir Kassir, Lübnan'da büyüdü. Paris'e taşınarak Sorbonne Üniversitesi'nde siyaset felsefesi okudu. 1990 yılında modern tarih doktorasını tamamlayarak Beyrut'a döndü. Aynı on yılın ikinci yarısında *An Nahar*'da yazdığı haftalık köşe yazılarıyla tanınmaya başladı. Suriye rejiminin Lübnan'daki hegemonyasına karşı çıkan gözüpük entelektüellerden biriydi. Lübnan milliyetçilerinden farklı olarak daha geniş bir demokrasi ve özgürlük perspektifini benimsemişti ve sadece Lübnan'da değil, Suriye ve büyük Arap dünyası için de bu perspektifi savunuyordu.

Arap demokrasisine yönelik desteği onun bizatihi bir panarapçılık yanlısı olduğu anlamına gelmemeli. Enternasyonalist sol bir düşünce okuluna mensup olan Kassir, diktatörlükler ve baskı kadar, şovenizme de karşıydı. Suriye'nin etkisi kırıldıktan sonra bağımsız bir Lübnan için öncelikleri demokrasi ve sekülerizm olmuştur.

Ulusal Hareketle yaşadığı tecrübe, 1990 sonrasında Lübnan'da solun Suriye'nin elinde iyice marjinalleşmesine yol açmış ve sol Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından büyük bir yara almış olsa da, Kasım 2004'te kurdukları Demokratik Sol Hareket'i bir gereklilik olarak görüyordu. Entelektüel düzeyde İslâmî düşüncenin hâkimiyetinin, iktisadi düzeyde liberalizmin hegemonyasının hüküm sürdüğü bir

dönemde, sol için uygun bir ortamın olmadığı kabul etse de, liberalizmden hayal kırıklığına uğramış olanlar için Lübnan'da seküler sol bir alanın hâlâ açık olduğunu düşünüyordu. Refah devletine yönelik her tür itirazı göz önünde bulundurarak toplumsal adaletin inşasına katkı sağlayacak bir çaba sergilenmesine ihtiyaç vardı.

Kassir, Araplar'ın siyasal ve entelektüel durgunluğu üzerine kaleme aldığı *Arap Talihsizliği*'ni, olgunlaştığında Şam'da da gülleri açtıracağını söylediği Beyrut Baharı'na giden günlerde yayımlamıştır. Arap dünyasının bu hale nasıl geldiğini düşünürken dönüp geçmişe bakar. İslâmcı düşüncenin bir zamanlar yaşandığını varsaydığı muhayyel bir altın çağa değil, Arapların *Nahda* ile başlayan gerçek altın çağına; modernitenin toplumu alt üst eden etkilerine, Arap dünyasındaki kültürel dönüşüme. Sorunun moderniteyle yüzleşmek ve hatalı çözümlere sarılmak olduğunu söyler. Arapların kendi tarihleriyle yüzleşme cesaretini gösterdiklerinde meşum talihsizliklerini alt edebileceğine duyduğu güven tamdır. Öngörülerinin gerçekleştiği günleri göremeden aramızdan alındı. Düşünceleri yalnızca Arap dünyasında değil, tüm dünyada özgür ve mutlu bir gelecek arayanlara yol göstermeye devam edecek.

ÖZGÜR GÖKMEN

Bugünlerde Arap olmak hoş değil. Kimileri için bir eziyet hissi, kimileri için kendine yönelik bir nefret; Arap dünyasında derin bir huzursuzluk hüküm sürüyor. Uzun süre kendilerinin incinmez olduğunu düşünen gruplar, Suudi yönetici sınıfı ve Kuveytli zenginler bile, muayyen bir 11 Eylül gününden beri her şeyi sarıp sarmalayan talihsizlik his-sinden muaf olma niteliklerini kaybettiler.

Manzara, hangi açıdan bakılırsa bakılsın iç karartıcı, fakat dünyanın geri kalan kısmıyla karşılaştırıldığında daha da kasvetli. Arap dünyası, (potansiyel ile gerçeklik, beklenti ile başarı, endişe ile hüsrân, geçmiş ile gelecek arasında tümüyle farklı bir çarpışma sahnesi olan) Sahra'nın güneyindeki Afrika bir yana, erkeklerin ve daha büyük bir ölçüde kadınların serpilme şansına en az sahip bulundukları yer. "Arap" kelimesinin kendisi bile öylesine yoksullaştırılmış ki bazı yerlerde basitçe sansür imalı etnik bir etikete, ya da en iyi durumda, modernitenin temsil ettiği her şeyi yadsıyan bir kültüre indirgenmiş vaziyette.

Yine de Arap dünyası her daim böyle bir "talihsizlik"ten

mustarip değildi. Arap-İslam medeniyetinin farz edilen altın çağı bir yana, çok da uzak olmayan bir geçmişte Arapların geleceğe iyimserlikle bakabildikleri bir dönem vardı. 19. yüzyılın kültürel rönesansı, meşhur *Nahda*, birçok Arap toplumunu, çoğu kez Batılılaşmış ya da Batılılaştırıcı seçkinleri aşan bir biçimde, moderniteyle aydınlatmıştı. 20. yüzyılda bu toplumlardan biri, Mısır; ressamlar, şairler, müzisyenler, oyun yazarları ve romancılar Kahire'den Bağdat'a, Beyrut'tan Kazablanka'ya yeni, canlı bir Arap kültürüne şekil verirken, dünyanın en eski üçüncü film sanayiini kurmuştu. Bu yenilikler toplumsal alana en görkemlisi, en devrimcisi ve bugün üzerinde en çok tartışılanı kadınların peçeden vazgeçme kararı olan yadsınamaz değişimlerce aksediyordu. Benzeri bir şekilde siyasette toplumların topyekûn seferber olması Arapların uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamasını mümkün kılmıştı: Örneğin, Afrika-Asya ve müteakip Bağlantısızlar hareketinin¹ temel direklerinden birisi olan Nasır'ın Mısır'ı; tüm Afrika kıtasının sürükleyicisi bağımsız Cezayir; ya da şu an çok yaygın olan mağduriyet ideolojisine boyun eğmeden, demokratik haklar mücadelesinin sürdürülmesi adına yürütülen Filistin direnişi.

Öyleyse, mutlak bir başarı kaydetmemiş de olsa, yine de daha iyi ve görünürde ulaşılabilir bir geleceği müjdeleyen bu devingenliği dizginleyen ne oldu? Nasıl böylesine cansız düştük? Bu durum maddi olmaktan ziyade entelektüel ve ideolojik olabilir, ama yine de marazi bir köktencilik tarafından teklif edilen haricinde bir geleceğe sahip olmadığımıza inanmamıza yol açıyor. Yaşayan bir kültür nasıl gözden düştü ve bu kültürün mensupları ıstırap ve ölüm kültüründe nasıl bir araya gelebildiler? Elinizdeki kitap bu sorulara cevap ve-

1 Bağlantısızlar hareketi, kendilerini biçimsel olarak temel iktidar bloklarından herhangi birisinin karşısında ya da yanında kabul etmeyen 100'den fazla devletin uluslararası örgütüdür.

recek unsurlar sunmayı ve ima yoluyla krizden çıkmak için bir yol bulma imkânını açığa çıkarmayı amaçlıyor.

Bu kitabın siyasi bir program olma iddiası yok, aynı şekilde uzman bir gözlemci raporu olduğu iddiasını da taşımıyor. İlk ve öncelikli olarak, bir Arap entelektüelinin dünyanın herhangi bir yerinde dile getirilebilecek olan fikirleri: Paris'te ya da Şam'da, Londra'da ya da Beyrut'ta, Kahire'de ya da Kazablanka'da, Cezayir'de ya da –son vakitlerde vaki olduğu üzere– Bağdat'ta. Bununla birlikte, bunları söylerken herhangi bir tür fikir birliğinin ardına saklanmaya çalışmıyorum. Fikir birliği yok ve her entelektüelin argümanlarını kendi siyasi kimliği belirliyor. Dolayısıyla, devam etmeden önce, kendi kimliğimi ortaya koymalıyım.

Bu görüşlerin müellifi, Levant'tan bir Arap: Seküler, kısa bir süre sonra görüleceği üzere, kültürel olarak özbenliğinden uzaklaşmış, hatta Batılılaşmış, fakat kendine dair farklı bir kültürden yabancılaşmış olma hissi ve farklı düşünenleri ortadan kaldırma tutkusu taşımayan birisi. Onları yabancı bir mahkemede muhakeme etme arzusu da yok üstelik. Bu kitap Arapça olarak da yayımlandı ve bu durum bir evrensellik teminatı olmasa da, en azından kitabın Araplar hakkında ve Araplar için bir tartışma yürütme ihtimali sergiliyor olduğunu gösterebilir.

Beyrut-Paris, Temmuz 2004

Kendileri Farkında Olmasa da Araplar Bugün Dünyadaki En Talihsiz Halk

Arap talihsizliğini tarif etmemize hacet var mı? Arap toplumlarımızın bugün kendilerini içinde buldukları açmazın ciddiyetini ortaya koymak için birkaç istatistik yeterli olacaktır: Kronikleşmiş okuma-yazma bilmezlik oranları, zengin ve yoksul arasında haddinden fazla eşitsizlik, şehirlerdeki aşırı nüfus ve arazilerin çölleşmesi. Bunun, bir zamanlar Üçüncü Dünya olarak adlandırılan büyük bir kesimin ortak hali olduğunu ve her halükârda, örneğin Kalküta'nın sokaklarında daha büyük bir yoksulluk ya da Rio de Janeiro'da daha büyük bir eşitsizlik bulunduğunu söyleyebilirsiniz. Muhtakkak haklı çıkarsınız. Yine de Arap talihsizliğinin basitçe süregiden az gelişmişlikten daha ağır basan bir tarafı var ve bu talihsizlik toplumsal sınıflara, hatta eğitimsizliğe bağlı değildir.

Arap talihsizliğinin ayırt edici yönü, kimsenin böylesi bir buhrandan etkileneneğini düşünmediği kişileri de etkisi altına alması ve kendisini istatistiklerden ziyade, algılar ve Arapların hiçbir geleceği, durumlarını düzeltecek hiçbir yolu olmadığına dair çok yaygın ve derine işlemiş histen baş-

lamak üzere, hissiyat düzeyinde dışa vurmasıdır. Dünyalarını kemiren, her kalıba giren ve görünüşte tedavisi gayrikabil illet karşısında tek çare, mümkün olsa kişisel kaçıştır. Fakat Arap talihsizliği aym zamanda içinden çıkılamayacak şekilde Batılı Öteki'nin bakışı ile bağlıdır – her şeyi, kaçışı dahi engelleyen bir bakışla. Öteki'nin dönüşümlü olarak şüpheli ve üstünlük taslayan bakışı daimi bir biçimde sizi üstesinden gelinemez halinizle karşı karşıya bırakır. Güçsüzlüğünüzle dalga geçer, tüm umutlarınızı boşa çıkarır ve dünyanın bir sınır kapısında ya da ötekinde sizi durdurur. Böyle bir bakışın ne denli kategorik olabileceğini anlayabilmemiz için, parya devletlerden birinin pasaportunu taşımış olmanız gerekir. Endişelerinizi Öteki'nin kesinlikleriyle –sizin hakkımızdaki kesinlikleriyle– ölçmüş olmanız gerekir ki bunun yol açtığı felci anlayabilesiniz.

Yine de, belki Batılı bakışın üstesinden gelebilir ya da basitçe onu yok sayabilirsiniz. Fakat ona mukabele etmekten, kendinizi onun aksinde tartmaktan nasıl sakınabilirsiniz? Küresel bir egemen güçken, yargılanma hakkı ile insan haklarına dayanan yurttaşlık temelli ve devletin düzenli aralıklarla onu denetlemeye yönelik teşebbüslerini sorgulamaya ve bunlara karşı koymaya elverecek ölçüde açık olan bir Batı ile karşılaştırma yapacak kadar ileri gitmeniz gerekmez. Ne de umutsuzca, daimi olarak teknolojik devrimler gerçekleştiren bir medeniyetle, seçkinler diğer toplumların yeniliklerini tüketirken, çok sayıda insanın hâlâ sanayi öncesi devirde yaşadığı kendi dünyamız arasındaki ayırım üzerinde düşünmeniz gerekir. Daha mütevazı karşılaştırmalar şaşırtıcı bir biçimde kâfidir – örneğin, iktisadi büyümenin birçok “Kaplan” ve “Ejderha” yarattığı Asya ile. Ya da demokratik değişimin durdurulamaz bir ivme kazandığı Latin Amerika ile. Hatta tüm zorluklara rağmen, demokrasi deneyimlerinin travmatik iç savaşlarla birlikte var olduğu Sahra'nın güneyinde-

ki Afrika ile. Çok yakın bir zamana dek Arap dünyası ile ortak bir azgelişmişlik ve otoriteryen bir siyaset kaderini paylaşan bu bölgeler, sınai, demokratik Kuzey ile karşılaştırılacak düzeyin daha çok uzağındalar, fakat en azından yeise mani olan telafiler sunuyorlar. Bir kısmı demokrasiye yönelik sahi-ci adımlar atıyor, diğerleri ekonomik büyüme sağlıyor ya da Batı'nın imrendiği teknolojik başarılar kaydediyor, başka bir kısmı uluslararası ilişkilerde inisiyatif alıyor – bazı durumlar-da tümünü aynı anda yapıyorlar. Arap dünyası, bunun aksine, tüm bu alanlarda tam bir başarısızlıktan mustarip.

Öteki'nin bakışıyla, ya da kendinizi Öteki ile karşılaştırarak yolunuzdan saptırıldığımızda, kendinizin farkında olmak pek bir fayda sağlamaz. Arapların kendilerine dair algılarının altı o kadar oyuldu ki en ufak şey bile onu bozmak için yeterli. Bazı durumlarda –ki bu belki de Arap talihsizliğinin en zalim niteliğidir– kişi doğal olarak kendisini kendi haricinde başka bir referans noktasından mahrum bir halde biçimsizleşmiş hisseder. Hiç kuşkusuz, talihsizliğin özündeki derin güçsüzlük hissinin geçmiş ihtişama duyulan indirilmemiş ıstırapla körükleniyor olduğu anlaşılıyor. Tarih-sel bir paradigma devreye sokulmuş gibi: Arapların mevcut güçsüzlüğü, bu mantığa göre, çok daha fazla acı verici zira her daim bundan mustarip değillerdi; ya da daha kusursuz bir şekilde söyleyecek olursak, Arap talihsizliği, Arapların bir zamanlar sahip oldukları küresel statü ve gücü yeniden kazanmaya kabil olmamalarından kaynaklamıyor. Fakat maalesef bu Arapların artık ne hissettiklerini isabetli bir şekilde tammlamıyor. Modern milliyetçilik ve kurtuluş hareketlerinde böylesi bir rol oynayan geçmiş zaferlerin matemini tutmak, eyleme geçme güdüsü olma vasfını yitirdi. Artakalan, herhangi bir dirilme şansını düşünülemez kılan daimi bir güçsüzlük halidir.

Arap halkına bir güçsüzlük hissi musallat olmuştur; kalıcı bir şekilde iltihaplı bu güçsüzlük talihsizliklerinin alametidir. Olmamız gerektiğini düşündüğünüz kişi olamama güçsüzlüğü. Var olma hakkınızı reddeden, sizi hakir gören ve bir kez daha üzerinizdeki tahakkümünü yeni baştan kuran Öteki'nin karşısında, varlığınızı, sadece kuramsal olarak bile ileri sürememe güçsüzlüğü. Oyun arka bahçenizde oynamıyor olduğunda bile küresel satranç tahtasında sıradan bir piyondan daha fazlası olmadığımız hissini bastıramama güçsüzlüğü. Arap toprağının bir kez daha yabancı işgaline maruz kaldığı ve bağımsızlık döneminin bir paranteze indirgendiği Irak Savaşı'ndan beri bu hissi defetmenin müşkül olduğu söylenmeli.

Burada savaşa taraf ya da karşıt olmanız önemli değildir. Milliyetçi nedenlerle Amerikan savaşına karşı olanlar için –bunlar, Birleşik Devletler'in diktasını herkesin önünde reddetmek için Avrupa ve Amerika'da sokaklara dökülen milyonlarca insanla karıştırılmamalı– güçsüzlük aşikârdır. Bu durum, yabancı bir gücün –bu insanlık tarihindeki en büyük güç olsa da– askerlerini sınırlarından binlerce kilometre ötede, sizin evinizde bir polis gücü olarak müdahale etmek üzere konuşlandırmasını ve birkaç hafta zarfında, en azından kendi yurttaşları ve komşularınca çok fazla korkulan bir devleti mahvetmesini engellemek için kendilerinin ya da herhangi başka birilerinin yapabileceği hiçbir şey olmadığına dair basit ama yine de acı bir itirafla özetlenebilir. Arap aczinin daha öte bir kanıtı, eğer herhangi bir muhalefet Amerikan işgalini erteleyebilecek olsaydı, bunun “Arap kitleleri”nden değil, Arapların içinde çok küçük bir role sahip olduğu küreselleşmeye karşıt ya da farklı küreselleşme taraftarı hareket tarafından bir araya getirilen uluslararası sivil toplumdan geleceğine dair daha da ölümcül olan kabulde yatmaktadır. Ve Amerikan işgalinin karşılaşıyor olduğu güçlükler belirli bir tür milliyetçi şevki yeniden alevlendir-

miş olsa da, bu gelişmelerle tatmin olanlar, siyasaı etkilemek için dahili ya da bölgesel bir desteğe güvenemeyeceklerini, ancak rakiplerinin demokratik ehliyetine güvenebileceklerini biliyorlar. Milliyetçiler, bu yüzden, işgalin neticesinin, nihai olarak Arapların kendi güçsüzlüklerini aşmasına dayanamayacağını kabul ediyorlar.

Savaşa taraf olanlara gelince, onlar için güçsüzlük temel bir veridir. İster suç ortaklığına yönelik olsun, ister fırsatçılığa ya da fırsat kollamaya, Amerikan müdahalesine karşı tavırları, Arap toplumlarının fena halde ihtiyaç duydukları değişimin bölgenin halkından gelmeyeceğine dair duydukları inançtan kaynaklandı: Bu değişim sadece dış destekle gelebilirdi. Ancak bir kez sağlandığında, bu destek mutlaka güçlendirici olmayacaktır. Ancak, Doğulu “uzmanlar” ya da yerel muhbirler olarak olayları etkilediklerini düşünecek denli kandırılmış olanlar, tüm kararları, iyi de olsalar, kötü de olsalar, galibin ve sadece tek başına galibin aldığı gerçeğini kabul etmekte hataya düşebilirler. Ve pratikte Amerika’nın Irak’taki emperyal sömürge valisinin sonradan alacağı rastgele kararlar, sadece Arap hüsrâmı yoğunlaştırabilir ve acz duygularını güçlendirebilir.

Amerikan’ın zoraki demokratik eylemlerinin, yabancı tahakkümüne karşı mücadeleyi demokrasi için savaşa tercih edenlerin saflarını kabarttığına da şüphe yok; özellikle, Irak’taki Amerikan tahakkümünün “sömürgeci” eleştirisinin, Amerikalıların her halükârda halihazırda “bize karşı” iş gördüğüne dair genel hisle desteklenmesinden bu yana. Bunu hissetmek için İslâmıcı ideolojiyi benimsememiz gerekmez: Birleşik Devletler’in İsrail aşırılığına yönelik sarsılmaz desteği yeter sebeptir.

Irak’taki Amerikan işgali, hiç bir suretle Arapların bir acz duygusuyla kuşatıldığı ilk sefer değildir. Acz, her aşamada,

Filistin sorununun asli niteliğini tayin etmiştir; bu, her zamankinden daha sarsıcı bir aczdır çünkü en bilgili askerî uzmanlar bile, bunu İsrail ve Arap nüfusları arasındaki orantısızlıkla karşılaştırmaya muktedir değildir. Gerçekleşmesi, insanların gerçekleşebileceğini göstermeye çalıştırlarmdan çok daha umulmadık 1948 felaketine dair basmakalıp sözleri tekrar etmenin lüzumu yok. Britanya genelkurmayı, bunu 1946 gibi erken bir tarihte öngörmüştü zira yarı özerk Arap devletlerinin liderlerinin aksine, Siyonist Haganah'ın tüm Arap silahlı kuvvetlerinden sayıca üstün olduğunu biliyorlardı. Sadece, Fransız hava kuvvetlerine ve Nasır'm, Britanya, Fransa ve İsrail saldırısının asıl hedefi olan Kahire'yi savunmak için ordusunu Sina'dan çekmeye yönelik cin fikirli kararına dayanan, nitelikli bir kazamın olan İsrail'in 1956'daki olağanüstü başarıları hakkında coşkun bir şekilde konuşmak gerekmez. Ne de vasıfsız bir İsrail kazanımı olan 1967, Arap güçsüzlüğünü bir tür genetik ya da kültürel kusur olarak lanetleyen bir paradigma olmak zorundadır.

Bu dönemlerin her birinde, durumu düzeltmek için güçlü bir direniş ve kararlılık damarı vardı. 1967'den sonra Mısır ordusu tarafından başlatılan aşındırma savaşı ve bunu takip eden Süveyş Kanalı geçişi, sadece –Arap retoriğinin müşterek bir kavramın kullanacak olursak– utancı silmedi, aynı zamanda biz Arapların kaderimizi kendi ellerimize alabileceğimizi kanıtladı. Bu, o günden bu yana asla tekrar yapmadığımız bir şey. 1973'teki yarı zaferden –ya da yarı mağlubiyetten– sonra, İsrail Ortadoğu'da hükmünü sürdürdü. Sedat'ın barışından beri Mısır tarafından önlenemez, Amerika'nın şaşmaz desteğinden, Avrupa'nın yaralı bilinci tarafından teminat altına alınmış ahlâkî dokunulmazlığından emin ve Batılı güçlerin yardımıyla edinilmiş ve uluslararası cemaatte bir itiraza yol açmadan büyüyen bir nükleer bir cephanelik ile desteklenen İsrail, kelimenin tam anlamıyla ne is-

terse yapabilir ya da liderlerinin tahakküm fantezileri tarafından yapmaya sevk edilir.

Arapların bugün dünya ve kendilerinin dünya üzerindeki yerlerine dair algılarını belirleyen İsrail üstünlüğünün nihai ifadesi, 1982 yazındaki Beyrut kuşatmasıydı. Arap başkenti-ne ilk saldırılarında İsrail hava kuvvetleri özel bir şov sergiledi. Şehri, Filistinli savaşçılar tarafından korunan Beyrut'un sinagogunu vurarak, uçaklarını rutin akrobatik uçuşlara göndererek, hatta Yaser Arafat'a suikast düzenlemeye teşebbüs ederek, üstündeki her şeyi tahrip etmek üzere bombaladılar. Bir seferinde, bir vakum bombası ile tek bir vuruşta tüm bir binayı yerle bir ettiler. Başka bir çağın taktiği ile tüm şehir topyekûn ablukaya maruz kaldı ve yiyecek ile sudan mahrum bırakıldı. Dünyada hiç kimse, ne "Arap kitleleri" ne petrol diplomatları bu aşağılamayı durdurabilirlerdi. Şehir nihayet bir miktar soluk aldığı anda –en temel türden; şehre yeniden su verilmeye başlanmıştı–, bunun sağlandığı müzakere süreci, Arap çaresizliğini kuşatmanın kendisinden bile daha iyi gösteriyordu. Önde gelen Lübnanlıların ricacı olduğu Suudi kralının, Amerikan başkanının İsrail başbakanıyla kendileri adına konuşmasını sağlamadan önce, ki nihayetinde çoğunlukla bir işe yaramadı, Amerikan başkanını bıkip usanmadan araması gerekmişti.

Bu telefon görüşmeleri, Arap-İsrail çatışmasındaki, en azından 1973 savaşı sonrasında, Arap diplomasinin etkinliği için iyi bir mecazdır. Statükoyu değiştirmekten aciz Arap liderleri, İsrail aşırılığını yumuşatmasını istemek üzere Birleşik Devletler'e gittiler ve sınırlandırılmış birkaç alan hariçinde, hemen hemen hiçbir başarı elde edemediler. Başarı elde edilen nadir özel durumlarda bile, Amerika bunu sadece, kendi bakış açısından, ciddi bir uluslararası durumu şiddetlendirmekten kaçınma arzusuyla kabul etmek zorunda kaldı. Bu, kuşkusuz, Gazze ve Batı Şeria'daki İsrail işgalinin

gündelik gerçeklerini, ya da 1967'den beri İsrail yerleşimlerine daimi olarak sömürgeleştirilmesini içermiyor. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde veto ettiği karar taslakların sayısından da anlaşılabilceği üzere, statüko etkilenmediği sürece kalıcı bir biçimde uluslararası hukuka saygısızca karşı gelinmesi, Birleşik Devletler'in umurunda değildir. -Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun saymakla bitmez beyhude kararları bir yana- Washington'ın onayından geçebilecek kadar sulandırıldıklarında, hızla anlamsız kâğıtlara dönüşen taslaklara gelince, bunlar Amerikan kayıtsızlığının daha da belirgin kanıtlarıdır. Böylesi bir siyasal etkisizlik doğal olarak Arap güçsüzlüğünü yoğunlaştırıyor. İsrail politikasını ele alan ya da kınayan ne kadar çok metin yazılırsa – literatür şimdiden ciltlercedir– Arap çaresizliği gerçeklik tarafından o kadar daha çıplak bir biçimde ortaya çıkarılıyor. Doğu Kudüs'ün ilhakı, şehri çevreleyen bölgelerin daimi bir biçimde yavaş yavaş koparılması ve Batı Şeria ile Gazze'nin iskânı. Hepsi Oslo Anlaşması'nın imzalanmasından bu yana kesintisiz devam etti.

Bu denli bir etkisizlik karşısında, ne haklı olduğunuza ve uluslararası hukukun sizi desteklediğine dair inancımız, ne de dünyanın dört bir köşesinden gelen dayanışma ifadeleri hissettiğiniz hüsrânı telafi eder. Tüm bu avantajlara sahip olduğunuz ve yine de onları kullanamadığınız gerçeği, İsrail'in tecrit duvarı işinin bir kez daha gösterdiği gibi, acz hissinizi bir tür kadere dönüştürmekle sonuçlanır.

Bununla birlikte, zahiri kaderlerine rağmen, direnmeyi seçen en az iki halk vardır: Filistinliler ve Lübnanlılar. Hatta Lübnanlılar çatışmanın uzun tarihindeki nadir Arap zaferlerinden birini elde etmekle de gurur duyabilirler. İki aşamada kazamlan zaferleri hiç umulmadık bir zaferdi zira onlarınki Arap dünyasındaki en güçsüz ülkelerden biriydi ve çok müşkül durumdaydı. Başlangıçta, solun en etkin ve etkili

unsuru olduğu geniş bir cephe olan direniş, İsrail'i süratle –işgalin başında muhalefetin doğum yeri olan– Beyrut'u geri vermeye ve sonra, üç yıl sürekli bir savaşın ardından, ülkenin güneyindeki büyük şehirleri boşaltmaya mecbur etti. İsrail bir kez Lübnan'ı uydu bir devlet yapma planını terk edince, işgal büyük zarar vermeye başladı. 1980'lerin sonunda direnişin yeniden canlanmasıyla, o dönemden beri direnişin tekeli elinde tutan Hizbullah'ın ülkeyi özgürleştirmesi on yıldan fazla sürdüyse de, bu taşıması çok ağır bir yük dönüştü. Fakat bu Lübnanlılara ve bir bütün olarak Araplara da büyük zarar verdi. İsrail işgaline karşı kendi direnişlerinin denetimine sahip olan Lübnanlılar, Suriye'nin taktiksel manevralarına boyun eğerek hale gelmeye izin verdiler. O zamandan beri direniş, siyasetten ayrı, kendi içinde bir amaç olarak görülen ve böyle savunulan bir Arap totemiydi. Direniş, oradaki güç dengesi oldukça farklı ve işgalcinin statükoyu korumak için fedakârlık etmeye çok daha hazırlıklı olmasına rağmen, Filistin'in ilk güzergâhı olduğu, koşullardan bağımsız olarak ihraç edilecek bir model haline geldi.

Filistinlilerin çıkmazı bu yüzden Lübnanlıların karşı karşıya olduğundan çok daha büyüktür ama yine de hiçbir şey onları umutsuzluğa mahkûm edebilecek gibi görünmüyor. Zorluklara dayanma ve her zaman geri tepme kabiliyetleri tüm Araplara örnek olabilir. Fakat Arap direniş ideolojisi bu türden bir gündelik kahramanlığı göze alamaz. Uluslararası ilişkileri bölgesel statükoyla dengelemede çok hünerli hale gelmiş siyasal bir elite rağmen, Filistin algısı –Filistinlilerden ziyade Araplarca– değişmemiş olarak duruyor. Filistin hareketleri 1960'ların sonunda “topyekûn gerilla savaşı” çağrısından sorumlu olabilirler. Bununla birlikte, 1987-89'un büyük ayaklanmasından beri Filistinlilere “topyekûn intifada”yı dayatan diğer Arap devletlerinin kanaat önderleridir ki Filistinliler, cesaretleri, kendilerini uzaktan seyret-

denleri, televizyon önünde alkışlayanları avutan ve vicdanlarını duygusal olarak boşaltarak dinginleştiren bir profesyonel devrimci bir halk muamelesi görsünler.

Fakat ister Lübnanlı, ister Filistinli olsun, direniş sadece genel Arap güçsüzlüğünün altını çizmeye yarar. Eylül 2000’de başlayan ikinci intifada, her gün bunu doğruluyor. “Topyekûn intifada” kavramına verilen destek öyle ki herhangi bir çözümleme kişiyi ihanet ithamlarına maruz bırakıyor. Lübnan’daki durumun yanlış anlaşılmasına dayanan kendi başına direniş idealleştirmesi, istihdam edilmesi gereken araçlar üzerine herhangi bir tartışmayı engelliyor ve böylece en gösterişli olana öncelik veriyor. Bunlar, intihar saldırıları gibi en zarar verici olanlar olsa da. Filistin mücadelesinin İslâmcılaşması, Arap kamuoyunun yaralanmış gururunu okşayan tek tük başarılar sağlasa da, Arap güçsüzlüğü hislerini gücü gücüne engelliyor ya da genel talihsizliğin etraflı tesirine ancak karşı koyuyor. Aslında tam tersi tesiri yaratmıştır: Filistin ve Irak’ın bulamklaşarak belirsiz bir şekil almasının ikisine de bir faydası dokunmamış, Ortadoğu Araplarının öz-imaajım –ve dünyanın onlar hakkında sahip olduğu imajı– adeta bir kan dalgasında boğmuştur.

Bu güçsüzlüğün tüm Araplar için bir yeis nedeni olmadığı söylenmeli. Bunu, iftihar etmek için gizli bir neden ve vahyî ya da en iyimser görüşle Samsoncu bir şiddet için meşrulaştırıcı eylemler olarak kabul eden etkin ve görünüşe bakılırsa büyüyen bir hizip vardır. Radikal İslâm’ın taraftarları aslında gerçekten hiç de endişeli değiller. Batılı “haçlı seferi”nin kınanmasının bile onlar için mağdurların üstünlüğünü teyit etme değeri var; mağdurların tek yapması gereken mağduriyetlerini ileri sürmeleri ve böylece cennet katma yükselmeleri.

Bu dinsel refleksin bizzat kendisi Arap talihsizliğinin bir işaretidir. Elbette, siyasal İslâm’ı Arap açmazının bir faktö-

rü olarak ele almak, fanatik bir biçimde seküler görülebilir. Eğer değıştilerse, İslâmcıları geçmiş davranışlarıyla ve çok uzun bir süre Amerikalıların ve Filistin’de İsraillilerin oyununa gelmiş oldukları gerçeğı ile değerlendirmekte ısrar etmeye gerek yok. Herkesin değışmeye hakkı vardır ve İslâmcıların dönüşümünün kalıcı ve yabancı tahakküme karşı duruşlarının samimi olduğu ihtimali kuşkusuz kabul edilmelidir. Yine de bu hâlâ İslâmcılığın tek mümkün yol olarak kabul edilmesi için yeterli değildir. Çünkü İslâmcılık hâlâ, yabancı bir unsur olsa da, olmasa da, Öteki’ni takviye eder. Medeniyetler çatışmasını meşrulaştırarak ya da canlandırarak haclı seferi taraftarlarına gerekçelerini sunar ve Batı’nın teknolojik kabiliyetlerinin sağladığı tüm araçları kullanarak Araplar üstündeki üstünlüğünü devam ettirmesini ve böylece Arap güçsüzlüğünü ebedileştirmeyi mümkün kılar.

Derin Bir Talihsizlik Duygusu Arap Dünyasının Her Köşesine Nüfuz Ediyor

Avrupa'da, hatta Arap dünyasında, bazı insanlar, resmettiğim Arap talihsizliğinin bizzat kendisinin, bunun küresel bir Arap varlığına dair varsayımı altında Panarapçılık yatığı için, krizin bir işareti olduğunu düşünebilirler. Amerikan neo-muhafazakârlarından esinlenen bir düşünce okulu, Arapçılığın, Arap dünyasının geri kalmışlığının nedenlerinden biri olduğunu iddia ediyor. Bu hiç ihtimal dahilinde değil. Her Arap ülkesi kendi başına incelense manzara daha iç açıcı olmayacaktır. Kuşkusuz, bu alışılmamış kıtada yapılacak kaydırmalı bir çekim, bize birtakım halinden hoşnut Araplar gösterecektir, ya da buna can atanları; fakat aynı zamanda, her dönüm noktasında, geleceklerini kendi ellerine almak için yeterli donanımına sahip olmayan kriz halindeki toplumları ve açmazdaki devletleri de gösterecektir.

Sancılı olsa da, Arap dünyasının böyle bir değerlendirmesini yapmaya değer ve bu dünya içinde uzun süre öncü rol oynamış Mısır, bunun için aşikâr bir başlangıç noktası. Büyük iktisadi eşitsizlikleriyle aşırı kalabalık Nil Vadisi'nde Mısır devleti, bırakın sınıraşırı bir rol oynamayı, ül-

kesinin insan kaynaklarını yönetmede müzmin bir beceriksizlik gösteriyor. Aşırı büyümüş bir bürokrasi, her iki dünyanın en kötü özelliklerini, bir zamanlar hesapsızca sosyalizm olarak adlandırılan devlet kapitalizminin dezavantajları ile aşırı serbest pazarın başarısızlıklarını bir araya getiren bir ekonominin çalışmasına engel oluyor. 19. yüzyılda Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan bu yana aşılmamış bir süre rekoru kırarak yirmi üç yıldan beri¹ aym kişi tarafından işgal edilen devletin en yüksek makamı, bu doku sertleşmesi açısından simgeseldir.² En azından o, ülkenin modernleşmesine ön ayak olmuş, etkileri yüzyıldan fazla bir süre hissedilen kararlı reformlar başlatmıştı. Halefi, böyle bir heves göstermiyor, hatta tuhaf bir biçimde seleflerinden farklı olarak kendisini bir kahraman olarak bile resmetmiyor – çünkü muhtemelen gerçek gücün kendisinin de içinden geldiği orduda olduğunu biliyor ki bu da açmazın bir başka işareti. Böylesi bir “tevazu”, bununla birlikte, ne rejimin kişiselleştirilmesini engelledi, ne de yaygın adam kayırmacılık pratiğini. Birtakım siyasi ve iktisadi çevreler, başkanın küçük oğlunun başkanlığa geçmesi için açıktan lobi faaliyeti sürdürürken, başkanın büyük oğluna yıllardır alavere dalavere suçlamaları yöneltiliyor. Fakat Mısır'ın açmazı sadece bir yönetim meselesi değil. Seçkinleri de içerecek biçimde tüm toplum bir durgunluk ideolojisine öylesine esir olmuş görünüyor ki protesto eden birkaç kişi de düzmece demokrasinin yordakçısı olmak üzere kolayca rejim tarafından sistemin parçası haline getiriliyor. Bu esnada İslâmcılık ağır basıyor. Popüler bir dinsel diriliş tarafından kamçılanan ve hükümet tarafından boyun eğilen İslâmcılık git-

1 Hüsnu Mübarek otuz yılın ardından gerçekleşen bir devrimle 11 Şubat 2011'de iktidardan çekilmek zorunda kaldı – ç.n.

2 Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849), Mısır valisi. Yaygın görüşe göre modern Mısır'ın kurucusu olduğu kabul edilir.

tikçe artan sayıda kadını kapatarak ve fikirleri örtterek yillardan beri yayılıyor.

Mısır'ın güneyinde, yirmi yıllık bir iç savaştan henüz çıkmış olan Sudan, bir yenisine düşme tehdidi sergiliyor. Doğal kaynakların sıradışı savurganlığının sahnesi olan Afrika kıtası ve Arap dünyasının bu devi, gezegendeki en az gelişmiş ülkelerden biri. Bu, kendi içinde, saplandığı bataklıkta suyun durgunluğunu özetliyor olmalı. İç savaşın sonu gelmiş olmasa rağmen, çatışmaları sonlandıran anlaşma, animist, Hristiyan egemenliğindeki Güney'in bir geçiş evresinin ardından ayrılmasına açıkça izin verdiği için Sudan'ın bir devlet olarak bütünlüğü tehlikede. Arapların siyah Afrika'daki itibarına verdiği sınırsız zarardan hiç bahsetmeyelim. Güney'i baskı altına almış olmaktan tatmin olmayan, Araplaşmış, Müslüman Kuzey şimdi de iddialara göre başıbozuk milis kuvvetlerine Darfur halkına zulmetmeleri için açık kart veriyor.³

Mısır'ın batısında Libya otuz beş yıldır Kaddaficilik altında donup kaldı. "İnkılâp rehberi"nin küresel popülisti, Libya'yı uluslararası toplumdan yabancılaştırmış ve Libya'nın çoğu Arap devletiyle arasının açılmasına neden olmuştur. Levant, Mağrip ve Afrika arasında salınan Kaddafi'nin Libya'sı, kendisine savaştan Batı tarafından dramatik bir biçimde verilen iyi hal kâğıdı karşılığında, bölgesel bir güç olma iddiasından feragat etti. Ne var ki sözde "kitlelerin rejimi", daimi polis gözetimi altındaki kapalı bir toplumda siyasal bir boşluk yaratmış olduğu için, yalıtılmışlığı son bulmuş olmaktan uzaktır.

Daha da batıda, Mağrip'in üç asli ülkesinin her biri kendi tarzında Arap açmazının eşit derecede moral bozucu im-

3 İslâmcı Kuzey'in desteklediği milis kuvvetlerince Şubat 2003'te başlatılan katliamda, Güneyli iki buçuk milyon insan yerinden yurdundan sürüldü, binlerce kadına tecavüz edildi, yaklaşık 200 bin insan öldürüldü. BM, Darfur'da yaşananları tarihin en büyük insanlık ayıbı olarak niteliyor – ç.n.

gelerini sunar. Fas, demokratik dönüşüme çok geç ve ancak sınırlı bir boyutta kalkışmıştır. Saray tarafından dizginlenen çok partili sistem, Mahzen sisteminde⁴ vücut bulan zenginlik istifini azaltmaya dahi muktedir olamamış, bu da eski muhalefetin oluşturduğu iktidar partisinin itibar kaybetmesine sebep olmuştur. Basında kısa süreli bir düzelmenin ardından basın özgürlüğü yeniden baştan savılmıştır. Az gelişmişliğin siyasal gelişme tarafından giderilemeyen sorunları, daha sonra diğer ülkelere yayılan cihatçı ağlar oluşturmak üzere militan İslâm'ın retoriği ile birleşir. Tunus'ta, İslâmcılık şu an için, güçlerini bütün toplumu esir almak ve ülkenin iktisadi büyümesini besleyen mafya türü yolsuzluğa yönelik herhangi bir tür demokratik ifadeyi ya da eleştiriye susturmak için kullanan polis tarafından denetim altında tutulmaktadır. Bu otoriteryanizm, bunun karşılığında, işçi sınıfı ve başka kesimler arasında Burgibacılığın⁵ hakiki toplumsal başarılarını tahrif eden zımnî bir muhalefet kültürünü beslemektedir. Fakat Cezayir kuşkusuz Arap çıkmazının en dramatik ve belki de en çok yankı yaratan somut örneğidir; Mısır'dan bile daha çok böyledir; çünkü bir zamanlar bir umut simgesi idi.

Arap dünyası, Afrika ve Bağlantısızlar hareketinin yirmi yıldan fazla bir süre temel direklerinden biri olan Cezayir, her ne kadar lideri hâlâ bu dinamik dönemi simgeliyor olsa da, felaket gibi bir iç ayaklanmaya katlanarak, siyasal rolünün hem bölgesel, hem de küresel düzeyde dramatik bir biçimde azaldığını gördü. Gidişatına iyi rehberlik edilemeyen bir değişimin ardından, ekonomi, kayda değer petrol gelirlerine rağmen, yaygınlaşan bir demokrasiyi sürdürmekten

4 Mahzen [ambar, mağaza anlamında – ç.n.], çoğu kez demokrasiye engel kabul edilen Fas'taki yönetici seçkinler için kullanılan bir tabirdir.

5 Seküler Habib Burgiba (1903-2000), Tunus'un ilk cumhurbaşkanı (1957-1987). Başkanlığı döneminde, eğitimi ve kadın haklarını destekleyerek Batı yanlısı reformları yürürlüğe koydu.

gittikçe daha aciz olduğunu kanıtlarken, Bumedyencilğin⁶ “sosyalist” aşırıhkları, Fas’ta olduğu gibi, iktidardaki sınıfa kendilerini zenginleştirmeleri için bir bahane teşkil etti. Bunun ardından gelen siyasal sürece duyulan inanç kaybı, kısa sürede iktidardaki askerin baskı haricinde bir cevap bulamadığı militan İslâm’ın yeniden doğuşuna elverdi; bu da iç savaşa yol açtı. Neyse ki Cezayir bundan kurtuldu ve süreç içinde ifade özgürlüğünü geri kazandı fakat hâlâ sadece sivil bir yüzü olan bir rejime dayanıyor ve çetrefilli bir biçimde, gerçek herhangi bir beklentiden yoksun – başkanın sahip olduğu tüm medyanın ve diplomatik tecrübesinin telafi etmekten çok uzakta olduğu bir şey bu.

Mısır’ın doğusuna, Levant’a baktığımızda, manzara daha da kasvetli hale geliyor. Irak cehenneminden yayılan kargaşa, tek başına Arap dünyasının ulaştığı açmazın boyutunu anlatacaktır. Irak, geleceğe engel teşkil eden üç illeti birleştiriyor: Diktatörlük –ve öyle bir diktatörlük ki çöküşünden sonra bile hâlâ travmatik–, yabancı işgali ve işgalin hataları yüzünden, kendisini dinsel mesihçilik adına meşru kılan kör bir şiddet dalgası. Irak, 1930’larda işaretlerini verdiği gibi Arap Prusyası’na dönüşecek yerde, zenginliklerinin görülmemiş bir biçimde çarçur edilmesi Irak’ı ikinci Somali’ye çevirme tehdidini taşıyor. Arapçılık, bir iyimserlik kaynağından, soysuzlaşarak Arap kimliğinin üzerinde temizlenmesi uzun süre alacak bir lekeye dönüşmüştür.

Bu, komşusu ve Baasçı ikizi Suriye’nin terkip etmeyi sürdürdüğü bir leke. Kırk yıl boyunca, Irak’ınkinden daha az kana susamış olsa da, hâlâ vahşice ölçüyü aşan bir diktatörlük altında boğulan, güçlü mafyalar tarafından sistematik olarak kanı emilen ve bir korku kültürü tarafından güç-

6 Huari Bumedyen (1932-1978), Cezayir’in cumhurbaşkanı (1965-1978). 1971’de petrol sanayiini millileştirerek devlet güdümünde bir sanayileşme programı başlattı.

süz düşürülen Suriye, bugün Arap dünyasında –Libya’nın petrolüne sahip olmasa da, belki Libya hariç– neredeyse eşi benzeri bulunmayan, eski Sovyet cumhuriyetlerinin yolsuzluğunu Çin usulü kapalı bir polis devleti ile birleştirmiş bir durumdadır. Batı’da, Suriye’nin sınır komşusu ve istihbarat örgütlerinin sayesinde halen onun gölgesinde bulunan Lübnan, emsalsiz bir gerilemeye girmiştir. Toplumunu parçalayan ve Arap dünyasını modernite laboratuvarlarından birinden mahrum bırakan bir savaştan henüz çıkmış Lübnan, araya giren on beş yılda, açık ve zengin kaynaklı medyasından başlamak üzere, kendisini farklı kılmış avantajlarından çoğunu tahkim etmiştir. Elbette halkının –ya da halkının bir kısmının– direnişi sayesinde topraklarını İsrail işgalinden kurtarmış olmakla övünebilir; ama şimdi bu başarı bile Suriye engellemeciliği ve İslâmcı eylemciliği tarafından kendilerine mal ediliyor. Her ne kadar ağır yaralansa da, savaştan sağ çıkmayı başarmış olan cumhuriyetçi gelenekten hiç söz etmiyorum.

Paradoksal olarak, Yakın Doğu’nun tüm Arap ülkeleri arasında herhangi bir doğal kaynağı ya da demokratik geleneği bulunmayan Ürdün en iyi durumda görünüyor. Fakat daimi bir güvenlik saplantısı, aksayan demokrasiye geçiş sürecine engel teşkil ediyor. Ve parlamentarizmin etkisi, bugüne dek, en steril türden popülizm için bir platform sağlamakla ve böylelikle muhafazakârların ve kabile gruplarının kadın haklarına dair her tür gelişmeye muhalefetlerini kuvvetlendirmekle sınırlı kalmıştır. Aynı zamanda Ürdün’ün, iki istikrarsızlık merkezi Irak ve Filistin’in yanındaki jeopolitik konumu, bir devlet olarak sürekliliği sorununu ortaya çıkarıyor; özellikle Filistin, yarıdan fazlası Filistin mültecisi olan Ürdün nüfusu için her gün kalıcı bir açık yara olarak hissedildiği için.

Arap Yarımadası’na bakıldığında manzara suni olarak daha çekici görünebilir. Elbette eskinin, hakiki ya da kurgusal,

Arabia Felix'inden⁷ hiçbir tını taşımayan Yemen'i kastetmiyorum. Dünyanın en az gelişmiş ülkelerinden biri. Kabilesel, militarize Kuzey ile Marksist, eski sömürge Güney arasında birleşmesi, sosyalizmin nadir başarılarından biri olan kadın haklarını getirmiştir. bir yandan ayrılıkçı kabileler ve cihatçı gruplar tarafından yönetilen kanunsuz bölgelerle uzlaşırken, nominal olarak çoğulcu bir sistemi denetleyen ve manipüle eden bir rejim üretti.

Daha ziyade, yarımada'nın diğer tarafındaki, daha önce Arap dünyasındaki herhangi bir gelişmenin kendilerine dokunmadığı toplumların iki kuşak içinde kara altın tarafından tümüyle dönüştürüldüğü ülkeleri düşünüyorum. Öyle ki, bazı insanlar Arap dünyasının geleceğinin, özellikle küreselleşme Pasifik etrafında gittikçe hareketlenirken, Katar, Dubai, Abu Dabi ve daha az ölçüde Bahreyn'in lüks emirliklerinde yatabileceğini düşünüyorlar.

Bu ülkelerin geçirdikleri başkalaşımdan etkilenmemek mümkün değil. Gökdelenlerin hızla Şikago'ya yaraşır bir şehir manzarası yaratarak çoğaldığı Dubai'de, muazzam kalınma ve modernleşme programı, iklim üzerinde bile daha iyi bir etki yaratmayı başarmıştır – sulama ve yeşil alanlar yazın ortalama hava sıcaklığında iki derecelik bir azalma sağladı. Fakat bu görünen, fiyakalı başarıların altında ciddi istikrarsızlık unsurları yatar. Başlangıç için, nüfus yapıları ve yurttaşlık üzerindeki kısıtlamalar: Emirliklerde yaşayan insanların çoğu, Arap ya da değil, hiçbir siyasal hakkı ve yurttaşlığa geçerek bunları elde etme ihtimali bulunmayan, yabancılardır. Vatandaşların en az yarısı, Beyrut'a tatile gittikleri vakitler hariç, umumiyetle hâlâ tepeden tırnağa örtülü kadınların sınırlandırılmış hakları yüzünden utanç verici eşitsizlik koşullarında yaşar. Bahreyn'in durumunda, bir

7 Bereketli Arabistan. Özgün metinde Latince. Arap Yarımadası'm, özel olarak Yemen'i tammlamak için kullanılan coğrafi tabir – ç.n.

de Şiilerin ikinci sınıf vatandaş statüsüne düşürüldüğü dinsel mesele var.

Bu zengin emirlikler dizisini tehdit eden daha büyük tehlike, modernleşmenin sadece vitrin süsü olarak kalmasıdır. Milli giysinin ve zorunlu peçenin fetişleştirilmesinde simgesini bulan geleneğin tahakkümü, toplumsal değişmeyi boğar. Küresel iktisada bağımlılık yemini eden insanlar, ekseriya diğer küresel girişimi, cihatçılığı finanse etmekten sorumlu aynı insanlardır. Katar, aşikâr bir vaka: İktidardaki ailenin İslâmcı hizbi, oradaki Amerikan askerî varlığına rağmen, o kadar güçlü ki *El Cezire*'nin Müslüman Kardeşler tarafından ele geçirilmesini planlayıp düzenleyebiliyor. Kuveyt daha da çarpıcı bir örnek: Ülke hayatta kalmasını tamamen Amerikan korumasına borçlu; fakat, Ürdün gibi, yenden hayat bulan parlamenterizmi sadece Amerikalıların sözümlerine arzu ettiği modernleştirici yasal değişime muhalefeti yoğunlaştırıyor.

Bununla birlikte, Basra Körfezi emirliklerine yönelik tüm tehditler içinde en tehlikelisi, uçsuz bucaksız komşuları Suudi Arabistan'ın istikrarsızlığıdır. Mısır, Cezayir ve Irak'la birlikte Suudi Krallığı Arap dünyasının merkezlerinden biri olma potansiyeline sahip. Diğer ülkelerin, sayesinde bir liderlik rolü eklemleyebileceği, kültürel derinliğine ve siyasal geleneğine sahip değilken, petrolden elde ettiği devasa gelir 1970'lerden beri tüm Arap dünyası üstünde hakiki bir etkiye sahip olmasını mümkün kılmıştır. Suudi Arabistan şimdi krizdeki dev. Petrol geliri, krallığın rekor sayılan sürede modern bir altyapıya kavuşmasını mümkün kıldı fakat artık gittikçe karmaşıklaşan bir devletin, Suudi Hanedan'ın yedi bin küsur prensinin tantanalı hayat tarzının ve yoksulluğu artık gözlerden ırak olmayan bir nüfusun artan ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli değil.

11 Eylül'den önce, Suudi Arabistan bir yandan acil bir re-

form ihtiyacıyla, öte yandan Suudilerle dinî nüfuz sahipleri arasındaki hassas dengeyi bozmadan herhangi bir reformun uygulanmasının imkânsızlığıyla karşı karşıya görünüyordu. İktidar ailesinin anaerkil alt zümreleri arasındaki anlaşmazlık ve en etkili prenslerin ilerlemiş yaşları, muhtemelen ardında yabancı desteği bulunan bir darbe olmadan çözülmesi zor görünen bir haleflik krizine işaret ediyordu. Suudi seçkinleri Birleşik Devletler tarafından öncülük edilen Batı'nın kendilerine kapıları kapatmasını seyrederken, 11 Eylül bu karışıma benzeri görülmemiş bir eziyet hissi ilave etti. O zamandan beri Suudi Arabistan kendisini, artık Amerika'nın acil talebi haline dönmüş bir reform ihtiyacı ile hükümetin bağlarını koparmayı reddettiği dinsel nüfuz sahipleri tarafından müsamaha gösterilen ve korunan cihatçıların artan güveni arasında sıkışmış görüyor. Sadece gecikmeli bir biçimde hükümet tarafından karşı konulan, bununla birlikte nüfustan ve devlet aygıtından kayda değer bir destek gören terörizmin tırmanması, Cezayir benzeri, fakat Kur'an'ın aslına uygunluk günlük hayatın ideolojisi olduğu için daha kaotik sonuçlar doğuracak bir senaryo tehdidi sunuyor.

Bu kuşkusuz bütünlüklü bir resim değil, bununla birlikte Arap dünyasının uluslararası ilişkilerdeki aczinin yanı sıra diğer temel kusuruna da işaret etmemizi mümkün kılıyor: Demokrasi açığına. Demokrasinin yokluğu belirli bir biçimde bir Arap sorunu olmayabilir fakat Arap dünyası hâlâ neredeyse her bir ülkenin bu açıdan sorunlu olduğu yegâne bölgedir. Gerçek diktatörlük sadece iki ülkeyle, Suriye ve Libya (Irak'ınki yakın hafızamızda), sınırlı olabilir fakat gölgesi tüm diğer ülkeleri karartır ve Ürdün gibi yalancı demokrasilerin bağlamını oluşturarak hakiki siyasal katılımı sınırlandırır. Yurttaşlık da herhangi bir Arap ülkesinde demokratik değişimi sürükleyebilecek yeterli bir otorite

kazanmış değildir. Fakat yurttaşlık krizini herhangi bir kültürel eğilime isnat etmek hata olacaktır. Arap dünyasındaki gerçek kriz, devletin krizidir.

Her bir Arap ülkesinde devlet öyle ya da böyle bir kriz yaşıyor. Bu kargaşanın ilk ve belki de en ciddi alameti, nükse-den bir olgu olarak devletlerin dahili birliğine meydan okunuyor olmasıdır. Lübnan bundan esirgendi, fakat Sudan'da belli belirsiz görünüyor ve şimdi çok uzun bir süre mukavim olduğu düşünülen Irak tehdit altında. Daha küçük ölçek-te, diğer ülkeler, Bahreyn, Suudi Arabistan'ın doğusu, Suriye ve hatta Mısır'da olduğu gibi dinsel eksende, *asabiyya*, ya da Cezayir'de olduğu gibi ayırdedici etno-kültürel kimlikler ekseninde dahili gruplaşmaların şiddetli dışavurumlarının cefasım çektiler.

Krizin, daha az aşikâr olsa da, aynı derecede endişe verici bir alameti de kurumların genel olarak genel itibarının bulunmamasıdır. Bunun makbul bir gerekçesi var: Bu devletlerin hiçbirisi kurumsal meselelerde bir süreklilik kaydetmemiştir. Tam tersine, bağımsızlıktan bu yana göze çarpan bir eğilim varsa, bu da kurumların gittikçe özlerini kaybetmesi olmuştur.

Herhangi bir aşamada "sosyalist" bir yol izleyen ülkelerde, ulusal bağımsızlık mücadelesi, yasal olarak inşa edilmiş devletin tüm izlerini, böylesi bir devletin bazı temelleri Osmanlı döneminin son yıllarına dek gitse de, yönetici seçkinlerin düşüncesinden sapkınca silmeye meyletmiştir. İktisadi liberalizm fazla bir değişiklik yaratmamıştır; aksine, Nasır altında nispeten korunan Mısır yargısının bağımsızlığının yaşadığı erozyondan anlaşılabileceği üzere, işleri daha kötü hale getirmiştir. Diğer ülkelerde, krala dolaysız sadakat talep eden monarşiler yakın zamana dek yurttaşlık kavramına bile ihtiyaç duymadılar. Bu yüzden bir Arap muhalefeti-nin umabileceği en iyi şey, Meksika modeli demokrasinin

daha sınırlı bir biçimdir – yani, belli bir düzeyde ifade özgürlüğüne müsaade eden ama hükümet değişikliği için hiçbir gerçek imkân sunmayan bir rejim. Bariz bir biçimde Mısır, Ürdün, Lübnan ve Fas'ta durum budur. Fakat Cezayir'in gösterdiği gibi, bu kısmi tedbirler hakiki bir siyasal süreç yaratmak için uygun değildir. Cezayir 1988 ile 1992 arasında, bu tecrübe denetim dışıma çıktığı için durdurulmak zorunda kalmadan önce, bu güzergâhta seyretti. Mısır rejiminin bugün içinde olduğu çıkmaz, başka bir örnek gibi görünüyor. Gayet açık ki, bir nebze ifade özgürlüğü yasal olarak inşa edilmiş bir devlet için elbette yeterli olmaktan çok uzak. İktidardaki rejime gerçek bir tehdit olarak algılanan herhangi bir hizbe zaten bu da tamnmıyor. Bu yüzden, cumhuriyetçi de olsalar, iktidardaki güçlerin sadece kullar gördüğü ülkelerde “yurttaşlar”dan bahsedilemez.

Devletin krizinin, Arap dünyası için muhtemelen en gizil öneme sahip alametlerinden bir diğeri, hükümetlerin, gönüllü ya da gayriihtiyari olarak, iktisadi ve finansal meselelerde egemenliklerinden feragat etmeleridir. Arap bütünleşmesi planlarının beyhudeliğini izah etmek söz konusu olduğunda görünür bir şekilde çok önemli olan egemenlik sorunu, dünya düzeni devreye girdiğinde, ya da bütünleşme, 1990'lardaki Arap-İsrail görüşmelerinin özelliklerinden biri olan “bütünleyicilik” ve “normalleşme” konuşmalarında olduğu gibi, Arap olmayan ülkeleri içerdiğinde, pencereden çıkar gider.

Bu anlamda, rejimleri ne olursa olsun, bütün Arap devletlerindeki siyasal işlev yitimi, borç manipülasyonunun ve ekonomilerin denetiminin 19. yüzyılda Batı'nın siyasal ve askerî hegemonyasının yolunu açmasıyla aynı ya da neredeyse tamamıyla benzer bir biçimde yabancı hegemonyanın ebedileştirmede bir rol oynar. 11 Eylül'den önce fark edilebilir olan bu eğilim, “Terore Karşı Savaş” ve daha büyük öl-

çüde Irak Savaşı sayesinde yeniden canlandı. Bu, birçok açıdan, klasik sömürgeci tahakküme geri dönüşü temsil ediyor; sadece Irak'ta değil, aynı zamanda Amerikan üslerinin, Türkiye'de olduğunun aksine, ülke yasaları dışında bir statüye sahip olduğu Körfez ülkelerinde ve başka yerlerde de. Birçok ulusal kolluk gücü –sıp diye rencide oluveren Suriye'ninkiler bile– bugün FBI'dan eğitim alıyor.

Tüm üyelerinin demokrasi açısından mustarip olduğu yegâne “kita” olan Arap dünyası, bu yüzden aynı zamanda demokrasi yoksunluğunun yabancı bir hegemonyayla, genel olarak dolaylı ve tamamen iktisadi, fakat en aşırı durumlarda –Filistin ve şimdi Irak– yeni bir tür sömürgeciliği andırır biçimde bağdaşık olduğu yegâne kıtadır. Bu nedenle, bu tahakkümün artırdığı acizlik hissi, Arap bilinçaltı, bunu, unutulmuş fakat hâlâ hakkında fanteziler kurulan görkeme dair bir nostalji ile süzdüğü için, daha da kahredici olan sivil bir güçsüzlük tarafından ikiye katlanır. Mevcut rejimler, devletlerine uluslararası ilişkilerde inisiyatif alma kabiliyeti sağlamamakla ya da bu kabiliyeti onaramamakla kalmaz; aynı zamanda, yurttaşlarını da her tür ehliyetten men ederler. Yurttaşların, bu rejimleri değiştirme değilse de, en azından genel katılımı bu rejimlere bir hayat verme; hiç değilse, harici bir tehdit belirlediğinde genel bir dayanışma yaratarak bu tehdidi etkisizleştirme ehliyetine engel olurlar. Bilakis, ister İsrail ister Birleşik Devletler olsun, bu tehdit, kânun tanımaksızın siyaseti etkisizleştirmek ve siyasi partiler ile derneklerden başlamak üzere siyasetin tüm düzenleyici mekanizmalarını yasaklamak üzere hareket eden daimi bir olağanüstü hal için bir mazeret olarak kullanılır. Siyasal sürece dair inanç krizi, böylece, insanların düş kırıklıklarıyla yönlendirmek ve değişim taleplerini ifade etmek için din haricinde hiçbir şey kalmayana dek doğal akışım sürdürür.

Bugün militan İslâm esasen Batı'yı hedefliyor görünse de,

öncelikli olarak Arap devletlerindeki açmazın ürünüydü. Siyasal ve dinsel nüfuzlu kesimleri krallık kurulduğundan beri birbirine karışmış olduğu için Suudi Arabistan bir istisnadır. Fakat başka her yerde siyasal İslâm'ın yükselişi, modernizm kültürüne bir tepki olmaktan ziyade, verimsiz, adaletsiz ya da dinsiz oldukları düşünülen hükümetlere cevaben toplumun yeniden İslâmîleştirilmesi biçimini aldı. Aşikâr bir biçimde İran devrimi, dinsel dirilişe Batı karşıtı bir rol verip daha sonra bunu işgal altındaki Lübnan'daki Şiiler sayesinde Arap İslâmı'na aktararak bir rol oynadı. Fakat siyasal İslâm'ın Sünni versiyonu bu Batı karşıtı duruşa uzun bir süre sahip çıkmadı, en azından Afgan cihadının sonunun gelmesi bin Ladin'in denetimi altındaki eski mücahitleri yeni bir düşman seçmek üzere serbest bırakana dek. Aynı esnada, Mısır ve Cezayir'de yeniden İslâmlaştırma tümüyle iç politika üzerinde yoğunlaştı.

Demokrasi açığının bir ürünü olarak siyasal İslâm'ın yükselişi sadece Arap devletinin krizine ve Arap toplumlarının açmazına bir cevap olabilir. Baskıya direniş biçimi olarak, aynı zamanda modern devletin hatalarından ve ilerici ideolojilerin yerine getirilmeyen eşitlikçi sözlerinden kaynaklandı; bu anlamda, Avrupa'da faşizmin yükselişine benzer. Gerçekten, dinsel tül üstünden bir kez kalktığında, İslâmcı hareketlerin toplumsal tavırları faşist diktatörlüklerinkilerle birçok benzerlik gösterir. O yüzden siyasal İslâm'ın bir değişim gücü olduğu iddiası kabul edilecekse, demokrasi açığının sabit olduğu ve Arap dünyasının moderniteyle randevusuna asla yetişemeyeceği teslim edilmelidir.

Siyasal İslâm'ın krizden bir çıkış yolu sunabileceğine dair yanılısama, Arap talihsizliğinin kurucu bir unsuru olarak, çarpıcıdır. Genel anlamda, dinsel düşüncenin odağımn, bin Ladin'ci cihatçılığın öncesinde bile, kelimenin gerçek mânâsında, yani Arap tarihi bağlamında, bir gerileme olduğunu

da unutmamalıyız. Çağdaş İslâmcılık aslında, kırk küsur yıllık “saf İslâm”ı geri kazanmak için, yakın ve benzer bir şekilde klasik dönem tüm Arap tarihini yok etmek istiyor. Fakat ancak bu tarihi bütünüyle yeniden kazandığımızda Arap tarihizliğine bir son tahayyül etmeye muktedir olacağız.

Arap Talihsizliği Tarihin Bir Dönemi ve Bugün Eskisine Göre Daha Şiddetli

Klasik İslâm'a dair genel, tereddütsüz bir anlaşma var. Yarısını anladıkları Voltaire nüshalarını sıkıca kavramış birkaç ırkçı haricinde artık İslâm'ın, ilk serptildiği 7 ile 11. yüzyıllar arasında, Maurice Lombart'tan alıntılacak olursak, medeniyet tarihinin en verimli fasıllarından biri olduğunu tartışacak kararınca görgülü birini bulmak zor. Çağdaş Araplığın en saygı duyulan –bununla birlikte asla en az ters olmayan– kritiği Bernard Lewis, neyin yanlış gittiğini sormak için başlangıç noktası olarak bunu alıyor.

Bu geçmiş zaferler, bununla birlikte, özellikle de genel olarak Arap tarihi sorununu cevaplamaktan kaçınarak –ya da özel bir savunma ile eşanlamlı olarak– yad edildiğinde, öyle ısl ısl parlayabilir ki o zamandan sonraki her şeyi karanlığa gömer. “Altın çağı”ndan sonra Arap tarihi, bir hatalar dizgisi, tek bir talihsizlikler sürekliliğinden daha farklı görünmez. Sonraki dönemlerin kendi paylarına düşen askerî, siyasal ya da kültürel başarı ve kazammları olduğu gerçeğinden söz edilmez. Hepsinden garibi, umutla dolup taşar gibi görünen yakın geçmişin sözü edilmez. Kırk yıl önce bile, Arap dünyasına da-

ir herhangi bir inceleme, büyük ölçüde iyimser sonuçlar verecekti; Üçüncü Dünya devriminin bütünsel ve genel olarak ön-de gelen parçası olan Araplar hareket halinde görünüyordu.

Bu ilgisizliğin Arapların kendi tarihlerine yönelik algıları tarafından takviye edildiği söylenmelidir. İslâmcı hizipleri bir kenara koyarsak (onların tek müsaade ettiği altın çağ, sonrasında onlar için cahiliye devrine doğru bir gerileme haricinde hiçbir şeyin olmadığı Peygamber ve dört ardılının, bihak-kın kılavuzluk etmiş halifelerin hükmünde geçen kırk küsur yıldır), orijinal 20. yüzyıl Arap, Suriye ve Lübnan milliyetçileri tarafından kurulmuş temel Arap tarih yazıcılığı ekolü, Arap tarihini üç döneme ayırır. Arap tarih yazıcılığının, Avrupalı modellere, doğrudan tesiri özellikle bu vakada belirgin olan genel bir borcu vardır. Avrupa düşüncesinde Antikçağ'ın ortaçağların karanlığına yol açması gibi, Arapların altın çağı da rönesansdan (*Nahda*) önce uzun bir çöküş çağıma (Inhitat devri) yol açar. Kendi içinde tartışmalı olan bu üç parçalı yapının da, *Nahda* da artık sona ermiş kabul edildiği için, modası geçmiştir. Daha da beteri, çağdaş Arap kültürünün laneti olan tarihsel belleğin yöresel yokluğuna bağlı olarak insanlar bu başarısızlığa uğramış rönesansm yaşanmış olduğunu da unutuyorlar. Arap tarihinden artakalan yegâne şey, sonsuz bir çöküş ve asla yeniden ele geçirilemeyecek bir rönesanstır. Rönesansm hâlâ erişilebilir görüldüğü yakın geçmişte bu görkemli geçmişin önemi ağırlıklı olarak yaratıcı bir gerilim doğururken, bugün, Arap rönesansının iddia edilen başarısızlığından beri, tahripkâr bir biçimde baskıcı hale gelmiştir.

O yüzden belki de ilk yapmamız gereken, bu dönüm noktasından kendimizi kurtarmaktır. Arap medeniyetinin Emevi ve ilk Abbasi hanedanlıkları¹ (ve bunların Endülüs'teki

1 Emevi hanedanlığı (661-750) İslâm İmparatorluğu halifelerinin büyük Sün-ni hanedanlıklarından ilkiydi. Yerine Bağdatlı Abbasi hanedanlığı (750-1258) geçmiştir.

devamı) altındaki zaferlerini inkâr ederek değil, bunları bir yandan dinsel kadercilikten, öte yandan milliyetçi teleolojiden arındırılmış bir tarihte yerine oturarak.

Dinî kadercilik açıkça, Arapların tarihinin Kur'an'ın inmesiyle başladığını kabul eden ve onun öncesindeki her şeyi bir karmaşa dönemine, ya da cahiliyeye, Cehalet Çağı'na, tahvil eden kanonik yorumu biçimlendirir. Yüzyılın Hicret sonrası Arap ya da peygambere kadarki cahiliye tarihinde bulunabilecek yegâne kayıt manzum anlatılar ya da kabile mitleridir. Yine de bu toplumsal düzensizlikten ileri gelen bunalım imgesi yakın zamanlı Roma ve Helenistik tarihsel çalışmalarıyla örtüşmüyor. Arkeoloji, eski yazıtlar bilimi ve nümizmatikteki son bulgular, diğer şeylerin yanı sıra, Hicaz'ın kuzeyindeki Arap şehirlerinin sadece tamamen Romalı olduğunu değil, birtakım Roma imparatorlarının doğum yerleri olduğunu da gösteriyor. Bu Hicret sonrası Arap imgeleminin kıvılcımını yakan bütünüyle göçmen, savaşçı atalara dair romantik imgeyi yaralar – sadece Altın Çağ'dan önce bir altın çağın keşfiyle meydana getirilen bir Kopernik devrimini hayal edebiliriz.

Arap tarihini dinsel kaderciliğin pençesinden kurtarmak, o yüzden, başlangıcını İslâm'dan arındırmayı; milliyetçi teleolojiyi reddetmeyi gerektirir; öte yandan sonraki safhalarda birleştirici bir bağ olarak İslâm'ın etnisiteden ne kadar daha önemli olduğunu kabul etmeyi içerir. İslâm'ın canlandığı otuz yıl içinde Arap tarihi Müslüman devletinin –ve sonraki Müslüman devletlerinin– içine alınan diğer halkların tarihiyle, dinin paylaşılan birçok değerden sadece biri olduğu bir kültür oluşturmak üzere birleşmiştir. Bunu akılda tutarak, bu kültürün çöküşü fikrini aynı anda onun altın çağının gerçekliğini ve tüm o dönemin yaratıcı dünyalarını inkâr etmeden, ortaya atmak çok daha zordur.

Altın çağın kendisi de yeniden bu bakış açısından değerlendirilmenin faydasını görecektir. Bu beş yüz yılın kapsamlı herhangi bir değerlendirmesi ciltler tutar; fakat şu anki amaçlarımız açısından dönemin vurgulanması gereken iki temel veçhesi Arapların sahip olduğu uluslararası varlık ve sergiledikleri sentez hüneridir. Siyaseten, bu dünya gücü statüsü ve aynı zamanda her düzeyde etnik ve dinsel farklılığı barındıracak ve bunu ancak Roma İmparatorluğu ile kıyaslanabilecek düzeyde yapacak denli esnek rejimler anlamına gelir. Kültürel olarak, evrensellik ve çoğulculuk anlamına gelir. Arap toplumu İslâmlaşmış halkların kültürlerini masnetmeye ve bu süreçte onları yadsımamaya muktedir-di. O zamana dek baskın olan Bizans medeniyeti genel olarak Helenistik köklerinden ve özel olarak da Antik Yunan bilim ve felsefesinden yalıtılmış kalmışken, yeni İslâmî kültür Suriye'nin Helenize olmuş seçkinlerince başlatılan, ardından kavramlarını ve disiplinlerini ustalıkla bir biçimde kendileri geliştirmeye devam eden İslâmî düşünürlerce klasik düşüncenin uyamşım gerçekleştirdi. Bu çok defa bütünüyle muhafazakâr biçimde, kültürel asa Rönesans Avrupası'na teslim edilene dek zamanı belirlemek olarak algılanmıştır – sadece Arap düşüncesinde demlenen Hristiyan ortaçağların tüm entelektüel tarihini değil, aynı zamanda burada İslâm tarafından gösterilen evrenselciliği de küçümseyen bir bakış. Kendilerinden önceki Kilise Babaları gibi, tamamen bambaşka bir biçimde olsa da, Arap felsefecileri sadece klasik felsefeyi kendilerine maletmemişler fakat aynı zamanda mantığın evrenselliğini gözler önüne sermişlerdir. Arap demokrasisinin kuramsal bir imkânsızlık olduğunu iddia edenler bu geçmiş örneği düşünseler iyi olur.

Evrensellik, dikkat edin, eşbiçimlilik değil. Kültürel cemaat –bir bakıma Arap *universitas*'ı– kültürel üretimin bir dizi kentli merkezi etrafında döndü ve her biri kendi antro-

polojik hassasiyetine ya da ihtisasına sahip farklı “altbölge-ler” açısından beslendi. Bu coğrafya asla her zaman ikinci Abbasi dönemi boyunca gelişen ve bir diğerine yol açan sayısız küçük devletin coğrafyasıyla benzeşmiyordu.

Daha sonra, Abbasilerin gücü daha da azalınca, kötülüğüyle ün salmış “çöküş” geldi. Arap ortaçağlarının yeni barbarların, Haçlılar ve Moğolların, istilalarıyla artan bir şekilde ilerlemesi, geleneksel olarak, iktidarın dizginlerini 10. yüzyıldan beri ellerinde tutan fakat iktidarı açık olarak 13. yüzyılın sonunda üstüne alan pretoryan köleler olan Memlûklerle simgelenir.² İnsanlar, İslâm ordularının hem Haçlıları hem de Moğolları geri püskürttüğünü ve Memlûklerin bu zaferlerde Selahaddin’den daha belirleyici bir rol oynadığını unutmaya meyyaller. Memlûk çağı şüphesiz –temelde Şiilere yönelik– bir dinsel hoşgörüsüzlük dönemi ve imgesi her zaman ordunun ayaktakımı tarafından uygulanan baskıcı suiistimaller ve özellikle Burcî, Çerkez Memlûkler, iktidarı altında biteviye saray darbeleri tufamıyla kötü hatırlamır olacaktır. Bununla birlikte, çöküş fikrinin bizzat kendisinin antitezi olan Barok mimarisinin yadsınamaz başarısı ya da Arap ansiklopediciliğinin yükselişine ve büyük İbn Haldun’un ellerinde daha sonra siyaset sosyolojisi olarak adlandırılacak disiplinin doğuşuna tanıklık ettiği gerçeği görmezden gelinemez.³

Ardından, Haçlıların açtığı yarıktan sonra Müslüman iktidarının gerçek restorasyonunu mimleyen Osmanlı devri geldi.⁴ Artık Türk kültürü üstünlük kazandı, Arap kültürü

2 Memlûkler, Ortaçağlar boyunca halifelere ve Osmanlı İmparatorluğu’na hizmet eden, İslâm’a ihtida etmiş, ağırlıklı olarak köle Türk askerlerdir. İlk olarak 9. yüzyılda Bağdat’ta Abbasi halifelere hizmet etmişlerdir.

3 Ünlü vakanüvis ve tarihçi Tunuslu İbn Haldun (1332-1406) genellikle bugünkü tarih yazıcılığı, sosyoloji ve iktisadın habercilerinden biri olarak kabul edilir.

4 Osmanlı İmparatorluğu (1299-1923) iktidarının doruğundayken, 16 ve 17. yüzyıllarda, toprakları Anadolu’yu, Ortadoğu’yu, Kuzey Afrika’yı ve Güney Doğu Avrupa’nın büyük bir kısmını kapsıyordu.

–birçok vakada Grek-Bizanslı muadiliyle eşit biçimde– arka plandaydı. Memlûklerden çöküş üzerinden bahsetmek bir hususu zorlamaksa, Müslümanlar açısından uzun süreden beri devam eden İstanbul macerasını taçlandıran ve Bizans İmparatorluğu’nun yerine geçen Osmanlı devleti için aynı şeyi yapmanın müdafaası yalın biçimde imkânsızdır. Bu, Osmanlı mimarisinin sadece İstanbul’da değil birçok Arap şehrindeki mucizesinden ve biçimci şiirinin bugün yeniden değerlendirilmesinden de anlaşılabacağı üzere kültürü için de böyledir. O andan sonra, Arap kültürü münferit eserlerle fakat özel olarak daha büyük emperyal bir kültürün parçası olarak parladı. İmparatorluğun etnik farklılığı, kendilerini iş teknolojisinde ve gündelik hayat kültüründe açığa çıkaran fikir ve geleneklerin takasıyla birlikte, bazen tuhaf seçere pürizmi tarafından maskelense de, ailelerin soyunda bugün bile belli olacak şekilde nüfusların birbirine karışmasını doğurdu.

Arap tarihi, emperyal safhasında, kültürel deneyimlerin bir birikimi ya da daha eksiksiz biçimde, kültürel farklılığın birikimi olarak okunur. Mirasının en farklı düşünce sistemleri için hâlâ temel referans noktası olduğu düşünüldüğünde bu hiç de şaşırtıcı değildir. Bazılarına göre cismani olanın kutsi olana üstünlüğü, diğerleri için kutsi olanın cismani olana üstünlüğü, felsefi rasyonalizm, teokratik otoritaryanizm, muhalif tasavvuf, hatta ütopyacılık – insani olan hiçbir şey Osmanlı İmparatorluğu’nun kültürel evrenine yabancı değildi. İsyankârlar ve devlet adamları, felsefeciler ve gizemci mutasavvıflar, en hayalperestinden en muhafazakârına her nevi vaiz, uzun tarihi boyunca her düşünce tarzı yan yana yaşadı ve bir diğerinin halefi oldu. Birbirini iterek ve iç içe geçerek, farklı ve zaman zaman bir yanda İbn Rüşd’ün Aristocu rasyonalizmi, öte yanda İmam Gazali’nin ilahiyatı ya da gene İbn Haldun’un prototip sosyo-

lojisi ve İbn Teymiye'nin Kur'an'ın aslına uygunculuğu gibi birbiriyle çatışan düşünce ekollerini kucakladı.⁵ Bunlar ister zamanından evvel modern olmuş Antikler ister hâlâ geçmişe bağlı kalan Modernler olsunlar, gerçek şu ki düşünceleri yeni bin yılın başında büyük ölçüde otoritesini koruyordu.

Çöküş mevhumunu bağlamına yerleştirmek bu noktada Arap kültürünün (ancak sadece küresel olarak son iki yüz yılın baskın olan kültürüyle hassaten kıyaslandığında) vahim bir yetersizliği olarak görünebilecek olana göz yummak anlamına gelmez. Antik Yunan ve Hindu medeniyetlerince paylaşılan bu kusur, elbette, teknolojiktir. Fakat burada da şeyleri belirli bir perspektife yerleştirmemiz, Arap toplumunun tıp, optik ve seyir sistemi gibi bir dizi alanda gerçekleştirdiği yadsınamaz teknolojik gelişmeleri kabul etmemiz gerekir. Ayrıca bu teknolojik açık ancak daha sonra sonuç doğuracaktı: Rönesans boyunca Müslüman dünyası kendine ait olanı Avrupa'ya karşı korudu. Topçu gücüyle Müslüman ve Hristiyan rakiplerine egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, iki yüzyıl boyunca eski dünyamn süper devleti olarak kaldı. İnebahtı Venedikliler ve İspanyollar için bir zafer olmuş olabilir fakat bu zaferi karşılayan coşku savaşın başında güç dengesinin kimden yana olduğunu açıkça gösteriyor.⁶ Ve İnebahtı Deniz Muharebesi'nin Avrupa tarih yazıcılığının hak etmediği bir önem verdiği sonucuna rağmen Akdeniz'de savaşan donanmalar uzun süre birbirine denk kaldı.

5 Kordoba, İspanya'da doğan yüksek düzeyde nüfuzlu İbn Rüşd (1126-1198), Endülüslü bir Arap felsefeci ve hukukçuydu. İranlı İmam Gazali (1058-1111) en büyük İslâmî ilahiyatçılardan ve tasavvufi düşünürlerden biriydi. Âlim İbn Teymiye (1263-1328) İslâm'ın ilk üç kuşağının İslâmî bir hayat için en iyi rol modeli olduğunu düşünüyordu. Kur'an ile birlikte onların sünneti mutlak bir hayat rehberi idi; sünnetlerinden sapma yasaklanmalıydı.

6 İnebahtı Deniz Muharebesi'nde (7 Ekim 1571), Kutsal İttifak'ın (Papalık, İspanya, Venedik, Cenevizliler ve diğerleri) donanması bir Osmanlı kadırga gücünü mağlup etmişti. Akdeniz'deki en belirleyici deniz mağlubiyetlerinden biridir.

18. yüzyılın ikinci yarısına dek teknolojik bir farklılık oluşmaya başlamadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, Sanayi Devrimi'nin, modern pazar ekonomisinin ve Batı Avrupa'da modern ulus-devletin yolunu döşeyen değişim yığınyıyla, Büyük Dönüşüm'le çakıştı. Çakışma lafın gelişi zira iki olgu arasında kesinlikle bir illiyet ilişkisi yoktu – en azından bu dönemde. Osmanlıları geri itmeye başlayan Rus İmparatorluğu kapitalist kışkırtmaya tutulmamıştı; birçok açıdan Osmanlı devletinden önemli ölçüde daha az modern ve Osmanlı ordusunun Ruslar karşısında gerilemesi aşikâr olsa da, el-Cezzar hâlâ Bonapart'ı Akka kapılarından döndürmeye muktediri.⁷ Büyük Dönüşüm'ün iktisadi veçhesi çok daha tahrip ediciydi; Rus yayılcılığıyla birleşince 18. yüzyılın sonunda “Doğu Sorunu”nu doğurdu. Akdeniz boyunca eşitsiz mübadele ve Napolyon Savaşları'ndan sonra Avrupa ticaretinin yayılması Müslüman dünyasının gitgide hızlanacak ölçekte geride kalmasına yol açtı. Bu arada, Fransız Devrimi'nin zincirleme tepkimeleri İmparatorluğu milliyetçiliğin merkezkaç güçlerine maruz bıraktı.

Sınai, sömürgeci Batı'mın karşı konulamaz yükselişi karşısında bile Müslüman Doğu, taklit ederek de olsa, karşılık vermekte geç kalmıyordu. Mısır'da sözde Osmanlı valisi, hakikatte devletin özerk başı olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, bu amaçla Fransa'ya eğitim almak üzere âlimler gönderdiği idareyi modernleştirmeye, ziraatı rasyonelleştirmeye ve sanayileşmenin ön safhasını teşvik etmeye koyuldu. Bu değişim ruhu daha sonra Osmanlı seçkinlerinin büyük bir yasal ve idari modernleşme projesi başlattıkları İstanbul'a sirayet etti. Tanzimat olarak bilinen reform programı sayesinde eski İmparatorluk otuz sene içinde –giysi dahil– tamamen de-

7 20 Mart 1799'da Napolyon bugün İsrail topraklarında, o dönem Şam valisi el-Cezzar yönetiminde olan Akdeniz limanı Akka'yı kuşattı. Kuşatma başarısız oldu. Napolyon iki ay sonra 21 Mayıs'ta geri çekildi.

ğıştı, öyle ki (iki yıl için bile olsa) anayasal bir devlet haline geldi. Teknolojik medeniyetin bütün avantajları –demir-yolu, telgraf, elektrik, buharlı gemiler– Akdeniz’in doğusunda hemen hemen kuzeyde benimsendikleri an benimsendi. Gündelik hayat İstanbul’da ve benzeri bir biçimde Arap eyaletlerinin büyük kentsel merkezlerinde dönüştü ve paralel bir kültürel devrim Osmanlı seçkinlerini Avrupa ile eşzamanlı hale getirdi. Anlamı ile milliyetçi ve daha sonra aşıkâr bir biçimde Türk karşıtı bir bakış açısından temsil ettiği değişimi yalıtıma çalışmış olsalar da Arapların *Nahda* olarak adlandırdıkları devrim budur.

İster Arapların algılandıkları biçimde ister kendi tarihlerini sundukları biçimde olsun bu görece yakın dönemin daha uzak geçmiş dönemlere göre daha az rol oynaması esrarengizdir. Kavalalı Mehmet Ali’nin modernleşmesi unutuldu; Tanzimat’ın yaptıkları unutuldu – ya da en azından sadece Türk tarihinin bir parçası olarak algılamıyor; her şeyden önce, belki hâlâ Aydınlanma’nın ruhuna bağlı bir seçkinler grubu hariç, *Nahda* unutuldu. Yine de Arap tarihinde bu dönemi kendine yaraşır yere iade etmenin yararlarını mübalağa etmek imkânsızdır. Belki talihsizliğe son vermek için biçilmiş formülleri gün yüzüne çıkarmayacak fakat en azından bu talihsizliği tarihsel bir an olarak yorumlamayı mümkün kılacak. Eğer Araplar bu tarihi geri kazanmazlarsa, 21. yüzyılda moderniteyle ilişkileri yanlış anlaşılma tarafından sapıtılmış kalacak.

Modernite Arap Talihsizliğinin Sebebi Değildi

Bugünlerde “Arap modernitesi”nden bahsetmek, entelektüel küfrün sınırlarında dolaşmakla eş. Fakat artık genelde son bulmuş olduğunu düşünsek de bu deneyimin başarısız yadsımanın kültürel ve reel –bir başka ifadeyle yaşanmış– Arap tarihini küçümsemeyi ima ettiği gerçeği olduğu yerde duruyor. Elbette tabiatı gereği uçucu olan böyle bir kelimenin tarifi üzerinde anlaşmamız gerekir. Batıda postmodernizm bizi moderniteye eskimiş, bu yüzden tarihsel bir olgu olarak bakmaya davet ediyor. Buna rağmen başka bir yerde tanımlanmaya çalışılırsa, modernleşme ile Batılılaşma arasındaki ilişkiye dair tartışmadan kaçınılamaz – bu ilk bakışta görüldüğü kadar açık bir tartışma değildir. Güncel Ortadoğu çalışmalarının bir ekolü, örneğin, İslâmcılığı modernliği benimseme çabası olarak görüyor. Fakat şu an için sadece modernitenin burjuva devrimini takip eden Batılı modele göre anlaşıldığı en dar tanımım kabul edelim. Arap dünyasının bu modele uyduğu, Arap modernitesinin tarihsel ve yaşanmış bir gerçeklik olduğu gösterilebilirse, Arap ve Batı kültürleri arasında özünde bir fark olamaz. Farka da-

yanan bir kültürellik bugünkü kusurlar için sadece bir mazeret olabilir. Bu tezi sınamaya başlamak için en aşikâr yer Arap 19. yüzyılıdır. Basitçe, örneğin Bernard Lewis'in yaptığı gibi, geçiştirmesek, Arap dünyasında modernleşme ile Batılılaşma arasında çok ilginç bir denklik hemen görünür hale gelecektir.

Arap modernitesinin veçheleri olarak Kavalalı Mehmet Ali tarafından başlatılan ve Osmanlı hükümdarlarınca olduğu gibi Tunus'ta Tunuslu Hayrettin Paşa¹ tarafından devralınarak geliştirilen siyasal reform programından ve teknolojik medeniyetin ilerlemelerinin tedrici olsa da seri bir biçimde benimsenmesinden halihazırda bahsettim. Bunlara, Rousseau'nun kastettiği anlamda vatanperverliği, Yunan ve Sırp, ardından Türk, Ermeni ve Arap milliyetçiliklerine yol açan Fransız Devrimci idealini eklemeliyiz. İkinci dalga milliyetçilikler ilkinin görünür başarısı tarafından olduğu kadar, İtalyan birliğine dair tartışmalarca da ateşlenmiştir.

Vatanperver ideali, bu raddeye gelmeden, rüşeym halinde Kavalalı Mehmet Ali zamanında, kendisi tarafından değilse dahi en azından oğlu İbrahim Paşa tarafından desteklendiğinde görebiliriz. Grande Armée'nin eski muharibi meşhur Süleyman Paşa'nın yardımıyla Suriye'yi fetheden ve on yıl yöneten İbrahim Paşa Arnavut soyundan olsa da kendisini bariz bir biçimde "Araplık güneşi" altında konumlandırdı.²

1 Tunuslu Hayrettin Paşa (ö. 1889) 19. yüzyılın en önemli Tunuslu devlet adamıydı. Hükümeti, eğitimi ve ekonomiyi ıslah etmek için çalıştı. 1867 tarihli manifestosu, *En Sağlam Yol*, Avrupa üstünlüğü meselelerine ve devleti güçlendirmek için İslâmî adetlere gölge düşürmeyen Batılı yeniliklerin uygulanmasının önemine değinir.

2 Kavala doğumlu İbrahim Paşa (1789-1848), Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın evlatlığıdır. Osmanlı hükümeti ile uzun süren bir tartışmanın ardından babası tarafından 1831'de zapt etmek üzere Suriye'ye gönderilir. Akka, Şam ve Humus'u alır ve 6 Mayıs'ta imzalanan bir antlaşmanın ardından Suriye geçici olarak Mısır egemenliği altına girer.

Bu aynı zamanda Rifâ el-Tahtâvi'nin vatan kelimesine Avrupa'da keşfettiği modern anlamı verdiği zamandı.³ Kavalalı Mehmet Ali tarafından Paris'e ilk gönderilen burslu öğrencilere eşlik eden Tahtâvi, çantasında *Nahda*'nın kurucu eseriyle, *Paris'in Cevheri*⁴ ile döndü. Bu sadece gerçeğe daha uygun bir *İran Mektupları*⁵ değil, aynı zamanda dinsel geçmişe sahip bir reformcunun kesin bir modernist inanç beyanıydı. Bugünkü haleflerinden farklı olarak Tahtâvi modernlik ile kendi geldiği gelenek arasında bir uyumsuzluk görmedi. Otuz yıl sonra, –bu arada Beyrut'a ulaşmış olan– *Nahda*'nın diğer büyük öncüsü Butros el-Bustani, Osmanlı vatandaşlığım reddetmeyen bir Arap-Suriye vatanperverliği formüle etmek üzere Tahtâvi'nin fikirlerini benimsedi.⁶ Bustani ile birlikte, kozmopolit ve tarife gelmez Ahmet Faris el-Şidyak'ı da içeren *Nahda*'nın diğer önde gelen şahsiyetleri, sözlükbilimciler olarak eserlerini vatanperver terimlerle, sonradan ortaya çıkacak dilsel milliyetçiliği öngörür gibi dillerine duydukları aşkla tarif ettiler.

Tüm bunlar *Nahda*'nın özünde milliyetçi bir boyut olduğunu gösterir. Bu, siyasal Arapçılığın kurucu metinlerinde bütünüyle teşekkül etmeden önce İbrahim el-Yazigi'nin şiirinde daha aşikâr bir hal aldı. *Nahda* bu yüzden hem bir Arap kültürel rönesansıydı hem de İtalyan vatanperverliğinin billurlaşmasına benzer biçimde Arap milliyetçiliğinin ilk kıpırtısı. Adeta 14. ve 15. yüzyıl Avrupa Rönesansı ile *Risor-*

3 Rifâ el-Tahtâvi (1801-1873), Mısırlı toplumsal ve siyasal reformcu. 1820'lerin sonu ile 1830'ların başında Paris'te geçirdiği beş yılın muhasebesi olan üst düzeyde etkili kitabı 1834'te yayımlandı.

4 *Takhlis al-ibriz ila talkhis Bariz* (Kahire: Bulaq, 1834) – ç.n.

5 Montesquieu'nün 1721 tarihli *Lettres persanes*'i – ç.n.

6 Meşhur bir Arap yazar ve âlimi olan Lübnanlı Butros el-Bustani (1819-1893), en çok ilk Arap ansiklopedisini hazırlamasıyla bilinir. Aynı zamanda bir sözlük hazırlamış ve çeşitli dergiler kurmuştur. Maruni Bustani daha sonra Protestanlığa ihtida etti. Ateşli bir milliyetçiydi ve Suriye milliyetçiliğinin ilkelerinin formüle edilmesinde belirleyici bir rol üstlendi.

gimento'nun⁷ bir birleşimiydi, fakat silahlı bir ayaklanma ya da bunu birleştirecek bir Sardinya-Piemonte Krallığı olmadı. Bu rolü üstlenebilecek olan Mısır, İbrahim Paşa'nın Suriye'deki macerasına son verilir verilmez Doğu Sorunu ve Büyük Oyun'un⁸ iniş çıkışları yüzünden kendi sınırları içine hapsedilmişti.

Nahda'nın milliyetçi veçhesi ile kendisine göre üç dönemin –Altın Çağ, Çöküş ve Rönesans– sadece Arap halklarına atıfta bulunduğu İslâm tarihinin milliyetçi Arap yorumu arasında kısa bir mesafe vardır. Fakat böylesi bir yorum, bu kültürel devrimin çeşitliliğini, onun başlattığı modernite menzilini esaslı olarak gölgeler. O zamanın Arap dünyasında tamamen yeni fikirler olan vatanperverlik ve milliyetçilik, kesin olarak temel Arap merkezlerinin 19. yüzyıldan başlayarak siyasal modernite evreninin parçası olduğunu gösterir – oysa *Nahda*'nın modernitesinde bunun çok ötesi vardır.

Belirtmiş olduğum üzere, milliyetçiliğin İslâm tarihini ilk çarpıtma biçimi, ona üç dönemlik bir deli gömleği giydirmektir. Literatür yönünden hiçbir anlam taşımamanın haricinde, “çöküş” en azından kısmen, karşı konulmaz gerilemeye rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın başında Arapların çoğunluğunun sadakâtine hâlâ hükmedebilen Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağı ile çakışır. Daha da önemlisi, Avrupa tarih yazıcılığı modeli *Nahda*'nın tarihsel ve kültürel ilhamını yanlış yorumlar. Avrupa Rönesansı'ndan ziyade *Nahda* kendisini 18. yüzyılın Büyük Dönüşümü üzerine inşa etmiştir. Hem içerik hem ifade tarzında *Nahda* ilerleme ve Ay-

7 Diriliş, yeniden doğuş. 1848 Devrimleri ile başlayıp 1866'da İtalyan birliğini sağlayan siyasal ve toplumsal hareket – ç.n.

8 Rus Ayısı ile İngiliz Aslanı arasında geçer. 19. yüzyılda Britanya ve Rusya imparatorlukları arasında geçen, Orta Asya'da üstünlük sağlamaya yönelik mücadele verilen ad – ç.n.

dınlanma'nın çocuğudur. Basit vatanperverlikten çok daha geniş menzilli Fransız Devrimi'nin tüm mirasına sahip çıkmıştır. Böylece milliyetçiliğin *Nahda*'nın maksadını çarpıtarak nasıl birçok Arap yazar tarafından savunulan evrensellik, özgürlük ve insan haklarının dokunulmazlığı değerlerini marjinalleştirmeyi ve Fransız devrimci düşünürlerince belirlenen Büyük Millet'in milliyetçilik kavramı haricindeki tüm veçhelerini ıskartaya çıkarmayı becerdiği görülebilir. Milliyetçilik, benzer bir şekilde, özgürlük kavramını da, 19. yüzyılda Arap dünyasında bireyselleşme aslen ulaşım ve kentsel patlamadaki devrimin bir sonucu olarak Batı'da olduğu kadar ivme kazanmış olsa da, bireysel özgürlüğe aldırmadan millî bağımsızlığa indirgedi.

Milliyetçiliğin ikinci çarpıtıcı etkisi *Nahda*'nın etrafına, onu salt bir Arap bir olgusuna indirgeyerek, bölgesel engeller dikmesidir. Rönesansın niteliğini belirleyen fikirlerin fevkalâde coşkusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türklerin kendisinden başlamak üzere, tüm etnik grupların gösterdiği devingenlik olmadan düşünülemezdi. Gerçekten, aydınlanmaya duyulan şiddetli istek, sadece idari ve kanuni yapıyı modernize etmeyen fakat aynı zamanda yasal olarak inşa edilmiş bir devleti ve anayasal pratiği kurmaya yönelik ilk adımları temsil eden gerçek reformlara dönüştüğü İstanbul haricinde hiçbir yerde o denli şevkle ve tesirli bir biçimde ifade edilmedi. Bir kez daha çarpıtma geriye yöneliktir. O zamanlar reform ruhu ve imparatorluğun yasal yapısının dönüşümü imparatorluğun her Arap şehrinde toplumsal seçkinleri süpürdü. Üstelik Abdülhamit Anayasa'yı otuz yıl askıya almasına rağmen, Avrupalıların kendi sistemlerine dair yansıttıkları imajla desteklenen *Nahda*'nın kanunlara uyan güçlü devlet telakkisi, imparatorluk parçalandıktan sonra kurulan tüm Arap devletleri üzerinde 19. yüzyılın biçimsel demokrasi modeline dayanan anayasal ve parlamen-

ter yapılar edinmek için yeterli etki yaratmış görünüyor. Yine de kimse tüm bu tarih dönemecini hatırlamıyor. Daha da yıkıcı bir biçimde, demokrasinin bugün Arap ruhuyla ya da geleneğiyle uyumsuz olduğu çünkü ilk vücut bulmasının başarısız olduğu söyleniyor.

Bu tür bir ideolojik yorumdan kaynaklanan son çarpıtma *Nahda* ile milliyetçiliğin sonucunu birbirine bağlama eğilimidir. *Nahda*'nın böylece başarısız olduğu çünkü Arap milletinin “uyanış”ımn bitmediği düşünülür. Daha da fenası, siyaseten herhangi bir yere ulaştırmadığı için, hatırlanmaya dahi değer bulunmaz; keşfettiği her şey –ilerleme, birey, İslâm'ı modernleştirmek– onunla birlikte ıskartaya çıkarılmalıdır.

Gelgelelim, milliyetçi erekliliğin sınırları vardır. Arap modernitesini felç eden kördüğümüne rağmen, *Nahdavi*, rönesans insanı, kelimesinin Avrupa'daki hümanist gibi hâlâ olumlu çağrışımları vardır; *tanveerî*, aydınlanma insanı, kelimesinin de öyle. Başka bir deyişle, *Nahda* bir tavır olarak varlığını sürdürür, (bu seferlik iyi bir benzetme olan) Avrupa Rönesansı ve gerçek ilhamı olan Aydınlanma gibi. Bu kendi içinde *Nahda*'yı ne olması gerektiği değil, aslında ne olduğu açısından yeniden değerlendirmek için bir dürtü olmalıdır.

Nahda ile Arap kültürü Öteki'nin, Avrupalı Öteki'nin keşfi temelinde yeniden inşa etti. Her zaman kolay değildi. Alışveriş tek taraflı kaldı ve Doğu ile Batı arasındaki çatışmanın gölgesinde cereyan etti – çağdaş Arap tarihini gerilimle doluran ve onu azaltılamaz bir kaygıyla demleyen dikkate değer hüsrân o yüzdendir. Yine de Arap modernitesinin ilkelelerinin biçimlenmesi de bu çatışma dolayımıyla.

Bugünlerde içkin bir biçimde kapalı olarak tarif edilen Arap dünyası, Avrupa'dan gelen tüm entelektüel tartışmaları, modernleşmenin Batı üstünlüğünün teknolojik, askerî ve

mali tekniğini yeniden üretmeye yoğunlaştığı Japonya'dan daha fazla kucakladı. Bunu yaparken ağır da değildi üstelik: Avrupa'daki feminist kuramların ilk ortaya çıkışları ile Bustani ve el-Şidyak'ın kadınların ilerlemesine yönelik taleplerini birbirinden ayıran süre yarım yüzyıldan azdır. (İkincisi, 19. yüzyıl Avrupa düşüncesi bağlamında bile devrimci olan bir biçimde kadınların zevk alma hakkım da istiyordu.) Avrupa'da sosyalizmin siyasi bir güç olarak ortaya çıkmasının ardından, aym el-Şidyak, hiç vakit kaybetmeden sosyalizmi çevirmek için bir yeni kelime icat etti: *İştirâkiye*. Darwin öldüğünde iki genç Beyrutlu entelektüelin, kendilerini şans eseri sadece üniversitelerindeki Amerikalı papazlar ve rakip okulun denetimini ellerinde bulunduran Fransız Cizvitle-riyle karşı karşıya bırakan bir evrimci savaşın fitilini yakma riskini üstlenmeleri sadece iki ay aldı.

Dönüşüm harikuladeydi. Arap kültürü, başta Osmanlı Arapları olmak üzere, müthiş bir uyarlama, tercüme – tek kelimeyle modernleşme programına girdi. Din dahil her yerde kural atlandı. Bugünün Arapçası sayısız basitleştirmelerinde, yeni kelimesinde ve baskın bir biçimde Fransızca olan dilin yanlış kullamında hâlâ bu dönüşümün izlerini taşır.

Bir dizi 19. yüzyıl sözlükbilimcisi, çevirmen ve çok bilgili kimse tarafından yeniden şekil verilen çağdaş Arapça, Öteki'nin entegrasyonunu aşikâr biçimlerde yansıtır, teknik yeni kelimeleriyle ve hemen göze çarpmayan göstergebilim gibi örneklerle. Şaşılacak bir biçimde, Kur'an'ın kutsal dili üzerindeki modernleştirici etkilerden biri İncil'in Arapçaya çevrilmesidir. Tabiatıyla –Protestan ve Katolik– Hristiyan misyonları bu projeyi maddi olarak desteklediler. Birbirine rakip üç sürüm vardı ve işin büyük kısmını yapan, bir kez daha hayranlık uyandırıcı Bustani ve el-Şidyak'ı da içeren, yerel Hristiyanlardı; bununla birlikte bir sürümde Müslü-

man bir dinî ruhani liderin de payı vardı. Şeyh Yusuf el-As-siir itibarındaki Müslüman bir âlimin bu Hıristiyan girişime katkısı, *Nahda*'nın hümanizminin inkâr edilemez bir biçimde en güçlü ve etkileyici işaretlerinden biriydi.

Arapça da Arap geleneğinin dışmdan edebi biçimleri tevhit ederek yeniyi arayıp buldu. Hem çeviri hem telif eserler dolayımıyla Arap nesri tiyatro, otobiyografi ve özellikle de romanla tecrübe kazandı. Fakat sadece yazarlar ve çevirmenler değildi söz konusu olan. Bu tarihsel olguyu kültürel bir devrime dönüştüren toplumdaki eşlikçi dönüşümdü. Daha geniş eğitim imkânlarıyla –sadece misyoner okulları değil, Osmanlı kamu idaresi ve yerel özel projeler tarafından yönetilenlerce de– ivmelenerek, bir dizi cemiyet ve üst düzeyde farklılaşmış basın yeni bir sosyalleşmeyi teşvik etti. Üniversitelerden önce, ilmî cemiyetler yenilikçi düşünce ve en son entelektüel gelişmeler için toplu tartışma yeri idi. En kapsamlı ve farklılaşmış tartışmaları yürüttüler. Bilimsel buluşlar, ticaretin erdemleri, batıl inançlara karşı mücadele, kadınların eğitimi, tarihsel çözümleme, rasyonalizm –toplumu canlandırmaya ve kaybettiği zamanı telafi etmesine yardımcı olmaya mükellef görünen her şey üzerine. Gazetelerin birçoğu yeni kelimeleri ve yeni Arap nesrinin basitleştirilmiş biçimini yaymaya yardımcı olurken gururla ilerlemeye sadakatlerini ilan ederek bu amacı paylaştı.

Bu devasa başkalaşım, söylediğim gibi, çekincelerle karşılaştı. Fakat bu çekincelerden modernleşme ve İslâm arasında temel bir zıtlık olduğu sonucunu çıkarmak hata olacaktır. Birçok Müslüman önde geleni çocuklarını misyoner okullarına göndermekte tereddüt etmezken, Beyrut'taki Müslüman Maqâssed cemiyeti hayır ve eğitim misyonuna kızlar için iki okul açarak başladı. Büyük Müslüman reformcular böylesi bir zıtlığın ne kadar temelsiz olduğunun en büyük göstergesidir. İranlı Cemalettin Afgani, Mısır'daki Arap

çevrelerinde ve daha sonra Paris'te Batı'ya karşı İslâmî direniş telkin ederken müzmin bir rasyonalistti.⁹ Mısır müftüsü olacak talebesi Muhammet Adbuh sonradan bu rasyonalizmi İslâm'ın temel modernleştirici metinleri olan yazılarda kullanacaktı – hakiki bir *aggiornamento*.¹⁰ Aynı anlayışla, bugünün korkaklığı ve fesatçı saplantısallığıyla kesin bir tezat halinde, Afgani, Adbuh ve *Nahda*'nın diğer birçok önde gelen Müslüman ve Hıristiyan şahsiyetinin rasyonalist taahhüdü dolayısıyla hayran oldukları Batı farmasonluğuyla fazlasıyla ilgili olmaları çarpıcıdır.

Nahda çok geniş kapsamlı bir olguydu. Yenilenme zaman ve ilerlemenin işaret fişeği idi. Dolayısıyla *Nahda*'nın milliyetçi rüyalarının bozulmuş olduğu gerçeği asla onu unutulmuş terk etmeye zemin teşkil edemez. Her halükârda varsayılan başarısızlığından sonra da hayatım sürdürdü. Güçten düşen Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı emperyal güçler arasında paylaşıldığına tamkılık eden sömürgeciliğin istilasına rağmen, Arapların bağımsızlık özlemlerine bakmaksızın, *Nahda*'nın ruhu Arapların özgürlük mücadelelerine ilham vermeyi sürdürdü.

9 Cemalettin Afgani (1839-1897) Müslüman topraklarında yabancı yönetimine karşı koyan sömürge karşıtı bir eylemciydi.

10 Roma Katolik Kilisesi'nin İkinci Vatikan Konseyi tarafından asrileştirilmesinden mülhem, asrileşme, modernleşme, güncelleme – ç.n.

Arap Talihsizliği Modernitenin Değil, Modernitenin öküşünün Sonucu

Nahda devamı olmayan, yalıtılmış bir tarihsel olgu olmuş olsaydı kendisine örnek niteliği taşıyan bir değer atfetmemek meşru görünebilirdi. Fakat öyle bir şey değildir. Tarihsel bir an ve milliyetçiliğin bir ifadesi olarak *Nahda* şüphesiz Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde sona ermişti, fakat bir tavır ve dünyaya bakış olarak yaşamaya devam etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ve (Arap Afrikasındaki ilahlaştırılmasıyla) Levant'taki Batılı –Fransız ve Britanyalı– egemenliğinin yükselişinin radikal siyasi kırılmasına rağmen, *Nahda* ve “kısa 20. yüzyıl” kültürleri arasında fark edilebilir bir süreksizlik yoktu. Eğer radikal bir değişiklik varsa, bu o yüzyılın son yirmi yılında gerçekleşti.

Arap modernitesi, diğer bir deyişle, 19. yüzyılın birkaç on yılma hapsolmuş değildi. Bu, düşünce ve kültürel yaratım tarihi için olduğu kadar toplumsal tarih açısından da doğrudur.

Edebiyata bakarak hükme varılabilirse, öylesine bir süreklilik vardır ki kamuoyu 20. yüzyılın ilk yarısının kültürel çehreleriyle *Nahda*'nın öncülerini kolayca birbiriyle karıştı-

rabilir. İki savaş arası dönemdeki edebi coşku rönesans ruhunu kavramıştı; 1920'ler gerçekten sıkça tecdit, yenilenme, olarak tasvir edilir. *Nahda*'nın tepe noktasındaki kadar güçlü bir yayın patlaması, Arapçayı hem zenginleştiren ve yeniden biçimlendiren hem de onu evrensel olanla uyum halinde tutan yeni biçimlere yönelik tutkulu araştırmalara kalkışmış nesir yazarlarını ve ilk kez şairleri ortaya çıkardı. O zamanın büyük yazarları dünya vatandaşlarıydı: Mısırlılar, Fransız eğitimi almış müzmin seküler Taha Hüseyin, modernite nişanı olan beresinden ayrı düşünölemeyecek olan Tevfik el-Hakim, "şairlerin emiri" ve şehzadenin şairi, Roma'nın, Antik Yunanistan'ın, Arap Endölüsü'nün ve Mısır'ın ve Suriye'nin bağımsızlık mücadelesinin şarkıların söyleyen ozan Ahmet Şevki; bir ayağı Amerika'da, diğeri kendi köyünde beynelmilel bir seyyah olan ve aleni agnostikliğinin dini bütün Suudi Arabistan'ın gelecekteki kralı ve kurucusu Abdöl Aziz'in kendisini mutemet arkadaş olarak kabul etmesine mani teşkil etmediğı Lübnanlı Amin Rihani.¹

Rihani'nin seyahat yazıları yeni ruhu yansıttı. Arap roman ve kısa hikâyeleri, tarihsel kurgudan, gerçekçiliğ ve adabı muaşeret romancılığına doğru uzaklaştı; bu yeni gazeteciliğ de rolö olan bir değışimdi. Fakat şiir şüphesiz yenilenmenin en göz alıcı dışavurumuydu. Daha önce Parnasçı ya da hatta büsbütün şatafatlı bir klasisizm hüküm sürerken, artık ara ara ikinci planda Apollinaire renkleriyle Baudelaireci bir ekol ortaya çıkmaya başladı.

Bu entelektöel heyecanın ortasında milliyetçi özelemler

1 Taha Hüseyin (1889-1973) yazar ve Arap edebiyatı alimi ve Mısır'daki modernist hareketin başıydı. Oyun yazarı Tevfik el-Hakim (1898-1987) 20. yüzyıl Arap edebiyatının temel simalarından biriydi, Arap siyasal ve toplumsal hayatında merkezi bir rol üstlendi. Ahmet Şevki (1868-1932) Arap edebi geleneğine şiirsel destanı kazandıran, modern Arap edebiyat hareketinin öncüsü bir şair ve drama yazarıydı. Şiiri, 20. yüzyılın en etkililerinden biri olarak kabul edilir. Arap-Amerikalı Amin el-Rihani (1876-1940) yazar ve Arap milliyetçiliğinin kuramcısıydı.

–başta Ahmet Şevki’nin şiirinde olmak üzere– belirli eserlerde ve Endülüs’e seyahate gösterilen rağbette aşıkâr olsa da, ilk başlarda arka plana itilmiş göründü. Lakin Arap milliyetçiliği yeniden ortaya çıkmakta gecikmedi. O andan itibaren Doğu Sorunu’nun çözümlenmesini sarmalayan gerilimlere bağlı olarak anti-Avrupalı olabilirdi fakat muhteviyatında ve varyantlarında Avrupa düşünce tarihinin noksansız bir ürünüydü. İdeolojisinin ardındaki bütün düşünürler Batı ekolünden geliyordu: 20. yüzyıl Arap milliyetçiliğinin su götürmez kurucu babası Sati el-Husri ve Sorbonne’dan döndükten sonra Baas Partisini kuran en genç oğlu Mişel Eflak; Constantine Zurayq ve Edmond Rabbath.² Hangi tür milliyetçiliği desteklediklerinin bir önemi yoktu: Ahmet Lütfi el-Seyyid’in Mısırcılığı ya da Fenikeci Lübnancılık gibi “kısmi” milliyetçiliklerin puslu ideolojik kurguları liberal gelenekten yararlanıyorken, Lübnan ve Suriye’de –ve 1948’den sonra Filistinliler arasında– güçlü bir cazibesi olan Antoun Sadeh’in pan-Suriyeciliği, ırkçılık dahil, Alman milliyetçiliğinden mülhemdi.³

Savaş arası dönemde modernleşme her zamankinden daha çok batılılaşma anlamına geliyordu ve bir kez daha halk tereddütlerini hissedilir kıldı. Bazen dramatik bir biçimde, Mısır’da dinî egemen çevrelerin 1924’te Osmanlı halifeliğinin ilgasına cevaben yazılmış Şeyh Ali Abdülrezzak’ın İslâm ve iktidarın temellerine dair kitabına yönelik kampanyasında ya da Taha Hüseyin’in Arap şiirinin tarihini yeniden yorumlaması-

2 Dördü de Arap milliyetçiliğinin gelişiminde etkin olmuştur. Yemen doğumlu Suriyeli Sati el-Husri (1880-1967) yazar ve eğitimciydi; yine Suriyeli olan Mişel Eflak (1910-1989) Baasçılığın ideolojik kurucu babasıydı; Constantine Zurayq (1909-2000) tanınmış bir Arap entelektüel ve akademisyeniydi; tarihçi Edmond Rabbath (1901-1991) Suriye’nin ilk milliyetçi tarihini yazdı.

3 Lübnanlı Antoun Sadeh (1904-1949) sosyal milliyetçi bir düşünür ve Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi’nin kurucusudur. Gazeteci ve avukat Ahmed Lütfi el-Seyyid (1872-1963) 20. yüzyılın ilk yarısında Mısır modernizminin önde gelen savunucusudur.

na karşı olduğu gibi. Bu özü itibariyle yalıtılmış kampanyalar günlük hayatın ve kültürün batılılaşmasına dayanaklı bir dirence örnek teşkil edecek olan Müslüman Kardeşler'in, Mısır hayatındaki değişimlerden bıkmış bir genç adam olan Hasan el-Banna⁴ tarafından kurulmasının gölgesinde kaldı. Bu siyasal İslâm'ın 20. yüzyıldaki ilk ifadesiydi, fakat bununla birlikte baskın ideoloji haline gelmesi çok zaman alacaktı. Batı biçimi modernite, yenilenmenin üçüncü dönemi olan 1950'lerden sonra görülebileceği üzere, kutsal olana cepheden saldıraktan kaçındığı sürece birkaç on yıl boyunca hüküm sürdü.

Paradoksal olarak, bu dönem, Filistin'in yıkıntıları üzerinde yeni İsrail devletini desteklediği için Batı'ya yönelik daha fazla gerilim ve hayal kırıklığı tarafından açıldı. Fakat Batılı düşünce biçimleriyle ilgili bir kırılma yaşanmadı. Batı'nın emperyalist "özgür dünya" ile "ulusal kurtuluşun bayraktarı" sosyalizm arasında bölünmüş olduğu gerçeği elbette buna katkıda bulundu. Sosyalist fikirlerin etkisi Arap düşüncesinin evrensel olandan geri çekilmek üzere baştan çıkmadığını gösterir. Eğer Filistin *Nakba*'sının, İsrail devletinin kuruluş bildirgesinin "felaketinin" bir etkisi olmuşsa, bu Arap kültürüne –o dönemde Avrupa kültürünün dağıttığı bir ürün olan– keder hissinin girmesidir. 1950'lerin ortasında Arapça varoluşsal romanlar yazılıyordu ve sonraki on yılın başında Arap şiirindeki devrim islim alınca, geleneksel veznin kısıtlamalarını bir kenara atmış Rimbaud genç şairlerin rol modeli olarak Mutanabbî'nin yanındaki yerini aldı.⁵

Askerî darbe bir dizi Arap ülkesindeki demokrasi açığını artırmaya başladı fakat –Arap kültürünün özgür bölgesi Beyrut'un yanı sıra– Kahire, Bağdat ve Şam'da entelektüel tar-

4 Hasan el-Benna (1906-1949) Mısırlı toplumsal ve siyasal reformcu. Müslüman Kardeşler'in kurucusudur.

5 Irak doğumlu Ahmed ibn Hüseyin el-Mutanabbi (915-965) Arap dilinin en büyük şairlerinden biri olarak anılır.

tışma, modern eğitimin yayılmasının sonucu olarak sürekli büyüyen edebi çevrelerin günlük gıdası olmaya devam etti. Çağdaş şiir, meydan okuyan bir yenilik arayışına rağmen, geniş bir izleyici kitlesi buldu. Nizar Kabbani'nin derlemeleri binlerce sattı ve edebi olarak en gözüpek şair olmasa da, kadınları –üstelik özgürleşmiş kadınları– öven erotik lirizminin başarısı, modernizmin eriştiği yeri gösterdi.⁶ Bu Arap kadınlarının yazdıklarıyla kendi devrimlerini desteklemeye başladıkları andı. Toplumsal muhafazakârlık, ulusal kurtuluş mücadelesinin başındaki umut halesiyle zamamn ruh haline baş eğmeye başladı.

1967'deki yeni yaşanmış Arap mağlubiyeti bile kültürel coşkunluğu köreltmedi. O dönem dünyada hâkim olan karşıkültürel düşüncenin benimsenmesini ve uyarlanmasını hızlandıran bir teşvikti. Sosyalizmin tüm değişik biçimleri, en azından kitabi biçimleriyle ifadelerini buldu. Dinî egemen çevreler zaman zaman –örneğin, daha önce Kahire'de Necip Mahfuz'un romanını yasakladıkları gibi Beyrut'ta Suriyeli Sadık Celal el-Azm'in *Dinsel Düşüncenin Eleştirisi*'ni yasaklayarak– kendi görüşlerini dayatmayı başardılar, fakat kültürel hayatı belirleyen laik değilse de seküler düşünce oldu ve bunu esas itibarıyla 1970'lerin sonuna –ya da hatta 1982'nin yazındaki İsrail kuşatmasının ardından Beyrut'un imha edilmesine– dek sürdürdü. Belirli yazarlar bunun, en geniş tarihsel anlamıyla ele alman *Nahda*'nın macerasının gerçek sonunu belirlediğini düşünürler. Hiç şüphe yok ki o ana dek rönesans ruhu Arap dünyasında sürekli bir varlığa sahip olmuştur.

20. yüzyıldaki Arap kültürel modernitesi, yazılı dünyanın ötesine geçmesi hasebiyle, muhtemelen 19. yüzyıldaki rönesanstan bile uzun erimliydi. Başka kültürel yaratım biçimle-

6 Nizar Kabbani (1923-1998) Suriyeli bir diplomat ve yayıncı ve Arap dünyasındaki çağdaş şairlerin önde gelenlerindendi.

ri, Arap sanatsal ifadesinin zamanını yansıtacağı farklı yollar ortaya çıktı – görsel sanatlarda, tiyatrodan, müzikte ve özellikle sinemada.

19. yüzyılın sonuna doğru Avrupalı tesirlere en çok maruz kalmış Arap şehirlerinin toplumsal seçkinleri arasında resim yapmaya yönelik bir merak gelişti; iç tasarım Avrupa resminin en tanınmış eserlerinden reproduksiyonlar kullanmaya başladı; insanlar daha sonra sanatsal meslekler olduğunu kabul edecekleri şeylere tepki vermeye başladılar. Fakat resim Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sadece marjinal, yalıtılmış bir meşgale olmaktan çıktı; bir sanat, hatta bir meslek haline geldi. Temsile dair İslâmî yasak tartışmasız olarak iskartaya çıkarıldı –hatta fikir tartışması bile yaşanmadı– ve birtakım Arap şehirlerinde hakiki bir görsel sanatlar hareketi belirdi. Elbette, kübizmin ve ardından sürrealizmin geleneksel tasvirin sonunu getirdiği Avrupa'da yaşananlar ile izlenimciliğin gecikmiş ve kararsız bir biçiminin realist portre ressamlığının yegâne istisnası olduğu Arap dünyasında yaşananlar arasında hâlâ büyük bir fark vardı. İki dünya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir araya geldiler. Mısır, Irak, Suriye, Lübnan ve kısa bir süre sonra Kuzey Afrika'da büyük bir hızla ilerleyen ressamlar, yirmi yıldan kısa bir süre içinde tüm resim ve heykel tarihini kat ettiler. Böylece zamanı geldiğinde soyutlamayı kucaklamaya hazırıldılar.

Resmin izleyicisi, aynı zamanda gelişen bir diğer sanat türü olan tiyatro ile mukayese edildiğinde, doğal olarak sınırlı kaldı. 19. yüzyılın ortasında Beyrutlu Marun Nakkaşe tarafından tamtilan ve belirli okulların desteklediği tiyatro, 20. yüzyılda komedinin, özellikle de vodvilin *kitch* bir türünün müthiş popüler olduğu Mısır'da yatağını buldu.⁷ Nakkaşe'nin uyarladığı Molière'in ardından, Feydeau ve Labiche'in oyun-

7 Marun Nakkaşe (1817-1855), Lübnan ve daha genel olarak Arap tiyatrosunun babası olarak kabul edilen oyun yazarı.

ları Mısırlılaştırıldı; *L'Aiglon*'u ölümsüzleştiren, "Doğu'nun Sarah Bernhardt'ı" Fatima Rüşdi ile Rostand'ın eserleri takip etti. Kahireli kumpanyaların diğer Arap şehirlerini gezmesiyle Mısır'ın ötesine geçen talebin cesaret verdiği Mısırlı yazarlar da kendi oyunlarını yazdılar. Yine de tiyatronun Mısır'ın dışında, önce Irak, Suriye ve Lübnan ve ardından Fas, Ceza-yir ve Tunus'ta, gelişmesi 1960'ların sonundan önce olmadı. Tüm bu ülkelerde tiyatro fikirleri için bir araç olarak görüldü. Yerli vodvil denemeleri başarılıydı fakat tiyatro kumpanyaları esasen toplumu yorumlamak istiyordu, böylece ilk önce çağdaş Batılı repertuardan, özellikle de Brecht'ten yararlandılar. Bununla birlikte yerli oyun yazarlarının kendilerini kamtlaması uzun sürmedi.

Çoğunlukla siyasi olmayan fakat aşırı derecede popüler olan Arap şarkısı da, görünüşüne rağmen, bu Batılılaşma sürecinin parçasıydı. 45'likler pratikte bir miktar kısaltmaya yol açsa da, 20. yüzyılın sonuna dek şarkılar şükürler olsun ki Batılı üç dakikalık standardın yakınına dahi yaklaşmadılar. Fakat Ümmü Gülsüm'ün biricik sesi için en mükemmel vasıta olan kaside bile Batı etkisinin ulaştığı düzeyi gösterir.⁸ Sözler, 1920 ve 30'ların yeniden canlanmış –fakat henüz kökten değiştirilmemiş– şiir geleneğindedir ve müzik çeyrek sesi muhafaza etse de Seyyid Derviş tamamen yeni bir düzenleme getirmiştir.⁹ 1970'lerin başında Ümmü Gülsüm tarafından –başka kim olacak?– benimsenen elektrikli gitarın gelişine kadar keman ve viyolonsel yeni Arap müziğinin omurgası oldular.

Fakat tüm sanat dalları içinde Arapların moderniteyi kucaklamasını en iyi sinema resmeder. Bir kez daha Arap film üretiminin dörtte üçünü –belki daha fazlasını– üstlenen Mı-

8 Mısırlı şarkıcı ve müzisyen Ümmü Gülsüm (1904-1975) Arap dünyasının en çok sevilen müzisyenlerindendir.

9 Seyyid Derviş (1892-1923) eseri, seçkin Osmanlı müziğinden ulusal Mısır üslûbuna geçişi simgelediği kabul edilen, İskenderiyeli şarkıcı ve bestekâr.

sır itici güçtü. Başarısı ve filnlerine Arap dünyasındaki talep, bu durumu ulusaşırı bir olgu haline getirdi.

Mısır'daki İtalyan cemaati 1920'lerde film yapımcılığını tanıttıktan sonra, Mısır sinemasının büyümesi, sanayinin başarısının motorlarından biri olan müzikallere önemli bir şekilde imkân sağlayan sesli sinemayla çakıştı. Ardından 1935'te model bir milliyetçi kapitalist olan banker Talat Harb'in himayesinde Mısır Stüdyoları açıldı ve iniş çıkışlara rağmen Kahire'yi, İtalyan Cinecittà'nın önünde, dünya film sanayiinin Hollywood ve Bombay'dan sonra üçüncü başkenti haline getirdi.

Mısır ve genel olarak Arap halkının büyük perdenin yıldızlarına –özellikle de şarkıcılarına– tapınmasına yol açan eğlence kültürünün yanı sıra sinema Ortadoğu toplumlarının gündelik hayatlarının ve sembolik temsillerinin değişimine dair duydukları heyecam da gösterdi. Genellikle romanlarının filme aktarılması hususunda hiçbir rahatsızlık duymayan ya da senaryoları bizzat yazan büyük yazarlar tarafından desteklenen yönetmenler moderniteyi siyah beyaz ve sonra Technicolor olarak yorumladılar – örtüsünü 1922'de, Kahire İstasyonu'nda toplum içinde ilk açan kadın hakları eylemcisi görkemli tabu yıkıcı Hûda Şaravî'nin ardından bedenlerini değilse de görünümlerini denetim altına alan kadınların imgesini değiştiren bir modernite.¹⁰ Sokaktaki posterlerle muazzam bir biçimde idealleştirilen kadınların kamusal imgesi şaşırtıcı bir değişime uğradı: Daha önce köşelerine çekilmiş kadımlar artık kalabalıkların idolleriydi. Gerektiğinde ortaya çıkmak için hazır bekleyen diğer kadınlar da modernleşmeye katkıda bulundular – kadın yönetmen olmamışsa da kesinlikle önemli kadın yapımcılar vardı.

Bu öylesine radikal bir dönüşümdü ki iniş çıkışlara rağmen

10 Hûda Şaravî (1879-1947), Mısır'da halen kadınların özgürleşme hareketinin başı kabul edilen öncü bir Mısırlı feminist ve milliyetçiydi.

men etkileri asla yok edilemeyecekti. Ne 1980'lerden beri beyaz perdenin eski romantik kadın kahramanlarının kendilerini kapatmasına yol açan püritenliğin geri dönüşüyle ne de kadın bedeninin bir seks nesnesine dönüştürülmesine yönelik feminist eleştirilerce. Laf arasında, Kahire sıkça Hollywood'u taklit ettiği için, filmlerin film yıldızlarını seksi kılmasının özellikle Araplara has bir tarafı yoktu – özellikle kadınlara has bir durum da yoktu zira erkekler de kadınlar kadar seks nesneleridir.

Sinema moderniteyi sadece simgeselliğiyle değil, Mısırlı yatırımcı ve teknisyenler ile Suriyeli ve Lübnanlı cemaatlerden eşit bir biçimde yararlanarak iş mantığıyla da kucakladı. İktisadi liberalizmden devlet kapitalizmine dönüşten de etkilenmedi. Nasır'ın Mısır'ı kendisiyle İskenderiye'nin ve Hidiv valilerince yönetilen Kahire'nin kozmopolitliği arasında mesafe koymaya çalışsa da sinemayı yabancılaştırmamayı tercih etti. Hatta devrimci simgeselliğine bir miktar büyük ekran sihri eklemek üzere sanayiye destekledi. Mısır ekonomisinin geri kalan kısmı için olduğu gibi, kriz Nasırcılığın son bulmasının ardından geldi, aşırı liberalizmin sorunlarının devlet bürokrasisinin sorunlarıyla birleşmesiyle. Bunun siyasal İslâm'ın yükselişiyle artmış Arap kimlik bunalımıyla çakıştığı da söylenmelidir.

Açıkçası, Mısır sinemasının popüler, ulusaşırı başarısı ışığında, kültürel modernitenin, sanatsal ifadenin diğer biçimlerinde olabileceği üzere, küçük bir seçkinler grubunun ayrıcalığı olduğuna inanıldığı iddia edilemez. Özellikle, gösterişli fantezinin “beyaz telefon”¹¹ denilen safhasının ardın-

11 “Beyaz telefon”, İtalyan sinemasında, baskın olarak kullanılan film dekorunun Art Deco stilini çağrıştırması nedeniyle Cinema Deco olarak anılan türle özdeşleşmiş bir simgedir. Cinema Deco sahnelerinde göze çarpan beyaz telefon, o tarihlerde yaygın olarak kullanılagelen siyah telefonların aksine, zenginliğe işaret eden bir statü simgesiydi. Kullanımı kısa süreli olmuştur – ç.n.

dan, filmler Kahire, Bağdat ya da (şüphesiz daha az göz alıcı görünen) Şam sokaklarında görebileceğiniz türden kadın ve erkekleri resmettiği için. Birçok Arap şehrinde, gündelik hayatta yeni bir modernite standardı belirlendi. Örtü savaşı, Hûda Şaravî'nin bağımsızlık ilanı ve Türkiye'de Atatürk'ün programının 1920'lere hâkim olmasının ardından, "örtüden arınma" adına zaferle sonuçlandı. Örtünmeme, Mısır'da, Türkiye'deki gibi otoriteryan bir hükümet kararından ziyade bireysel bir tasarruftu ve bu onu, örtü 1960'larda görünürlüğü kayda değer olacak kadar nadirleşene dek, tedricen diğer ülkelere yayılacak gerçek bir devrim haline getirdi. Arap dünyasında kadınların aynı görünüm özgürlüğüne sahip olmadıkları ve –Suriyeli kadımlar oy kullanma hakkına Fransızlardan önce kavuşmuş olsalar da– yasamanın aynı düzeye gelmesinin zaman aldığı doğrudur. Toplumsal muhafazakârlık, düzenli olarak geri itilse de, ağır basmaya devam etti fakat genellikle Franco'nun İspanyası ya da turizm patlamasından önceki Yunanistan'dan daha belirgin olmadı.

Arap dünyası moderniteye yekpare bir biçimde uyum sağlamadı. Kuzey Afrika'da, sömürgeciliğin Avrupa şehri ile Arap şehri arasına çektiği sınır "Beyazlar'ın" davranışsal biçimlerinin herhangi birinin benimsenmesine engel teşkil etti. Fakat bağımsızlık orada Mısır'da ve Levant'ta olduğu gibi gündelik hayatta aynı değişikliklere tamkılık etti. En büyük istisna yüzyıllardır Arap kültürünün kenarında kalmış olan Arap Yarımadası'ydı. Modernite gecikmiş olarak bu ülkelerde sahneye çıktığında tamamen teknolojikti. Kadımlar gözlerden ırak kalmaya devam ettiler; örtü bir milim açılmadı. Aslında tam tersi gerçekleşti: Örtüyü yeniden olağan hale getiren ve toplumları Hûda Şaravî'den önceki dünyaya geri götüren yolun taşlarını döşeyen, Suudi ve Kuveytlilerin dünyayı, kadınların baştan ayağa kadar bütün vücudu kaplayan siyah kıyafetlerle örtündüğü, millî kıyafetlerle dolaş-

ması gerçeğidir. Modernitenin bu reddi bunun karşılığında Arap talihsizliğinin başlangıcıyla çıktı.

Bir sabit fikir öyle olduğunu söylese de modernitenin gelişimini durduran Arap milliyetçiliği değildir. Halihazırda gösterdiğim üzere, sömürgeciliğin baskımını takip eden ideolojik Arapçılığın kendisi de Avrupa ile karşılaşmanın bir ürünüydü. Üstelik, uygulamada, özellikle de Levant'ta, bu ideoloji Fransız Devrimi'nden miras alınan bir kültürel Jakobenezmle belirlenmişti ve emperyal kültür, yerini alacak gerçek hiçbir ulus-devlet olmamasına rağmen, ulus-devlet hesabına terkedilmişti.

Arapçanın diğer tüm dilleri dışlayarak milliyetçi bir biçimde teşvik edilmesi şüphesiz diğer kültürlerle yönelik bir düşmanlığı körüklemişti fakat bu dahi Avrupa modernitesinin bir ürünüdür. Arap kuramcılarının dilsel milliyetçiliği büyük ölçüde Fichte okumalarından kaynaklanır. Başka Avrupa etkileri de görülebilir ve bunların hepsi dışlayıcı değildir. Örneğin, Suriye'de askerî liderlerinin yabancı dillerin ötekileştirilmesini en uç sınırma taşıdıkları Baas partisi, en azından başlangıcında, Fransız kişiselciliğine büyük vurgu yapan bir ideolojik sentezin ürünüydü.

1948'deki Filistin mağlubiyetinden sonra daha radikal bir dönüş yapmış olabilir fakat Arapçılık evrenselci olmaya devam etti: Uluslararası olarak Güney-Güney dayamışmasında ve Üçüncü Dünya ile bağlantısızlardaki rolünde ve yerel olarak, otoriteryan biçimlerde de olsa, Avrupa modellerini uygulayan iktisadi modernleşmeye yönelik hamlelerinde. Nispeten etkin olmadığı söylenmesi gereken liberal parlamentarizmden ayrılrsa da, Arap siyaseti "kitleler", "devrim" ve "sosyalizm" gibi ithal edilmiş terimleri kullanmaya devam etti.

Elbette, sadece demokrasi eksikliği ve devlet denetiminin

aşırılıkları Arap dünyasını tüm teşebbüslerden arındırdığı ve şu anki kargaşanın yolunu döşediği için dahi, bu devrin huzurlu bir resmini yapmak mümkün olmayacaktır. Bununla birlikte, Araplar bu kısa devirde yeni baştan uluslararası bir varlık kazandılar. Nasır'ın Mısır'ı Afrika'nın ve Üçüncü Dünya'nın temel direklerinden biri haline geldi; Cezayir ezilenler için bir deniz feneriydi; Burgiba'nın Tunus'u sekülerizmi kabul ettirdi ve bu düzeylerde siyasal irade kazanamalar da birçok başka Arap toplumu, ahlâkî ikilemlere düşmeden, sinema ve edebiyatta bugün hayal edilmeyecek bir biçimde dramatize edilen bir süreç olan, gündelik hayatın sekülerleşmesine uyum sağladı.

Öyleyse Arap tarihinden çıkarılacak ders belli ki Arapların bir zamanlar sahip oldukları gücü ve statüyü yeniden kazanamayacak kadar güçsüz olmaları değildir. Araplar kırk yıl önce evrensel tarihe yeniden girebiliyorsa, talihsizliklerinden sıyrıldıklarında ve krizdeki bir dünyamın merkezi olmaktan vazgeçtiklerinde onları uzun tarihlerinin alameti farikası olan –kültürel ve siyasal– sentez ruhuyla barışmaktan hiçbir şey alıkoyamaz.

Arapların Talihsizliği Tarihlerinden Ziyade Coğrafyalarında

Araplar dünyamn merkezi mi? Arap söylemini bir kenara bırakırsak, geçen yarım yüzyılda uluslararası ilişkilerde oynadıkları rol görünüşte böylesine mağrur bir sorunun çok da apar topar kapı dışarı edilmemesi gerektiğini söylüyor.

Sadece en çarpıcı olayları anacak olursak: Neredeyse İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri aralıksız olarak süren Filistin sorunu ve Arap-İsrail atışması; Süveyş Krizi ve dolaylı etkileri; Cezayir Savaşı; daha kısa bir süre önce, uzun Lübnan Savaşı faslı; İran Savaşı'ndan, Kuveyt'in istilası ile Amerikan işgaline Irak'taki karışıklıklar; Mısır ve Cezayir'de İslâmcılığın sarsıntıları; 11 Eylül'ün Arap Yarımadası'ndaki yansımaları – dünya medyası ve hükümetlerinin dikkatini Arap dünyasına odaklayan çok fazla şey gerçekleşti. Editörler, ilk sayfaları için haklı sebep olarak olayların dramatik yapısını ya da önemini uluslararası ilişkiler açısından anabilirler fakat bu önem aynı derecede çok sıkça unutilan coğrafya etkenini vurguluyor.

Arap dünyasının tarihini anlamak için coğrafyası kaçınılmaz olarak hesaba katılmalıdır, özellikle coğrafi bakış açı-

sından bölge alışlageldik olmadığı için. İki ayrı kıtaya oturan Arap dünyasının tüm sınırları doğal değildir; üstelik (dışavurumları ne kadar farklı olmuşsa ve olmaya devam edecekse de) kimliği esas olarak müşterek tarihinde ve müşterek kültürün derin kaynağında yatar. Tüm bu unsurlar dilsel kimlikle tanımlanan bölgesel bir örgütün, Arap Ligi'nin varlığını ve bölge için iradi bir terimin, Arap "vatani"nin yaygın kullanımını açıklar. Alışlageldik olmayabilir, bununla birlikte bu coğrafyanın çağdaş Arap tarihini şekillendirmiş bir dizi belirleyici özelliği vardır.

Bunların ilki ve şüphesiz en önde geleni, yüzünü Avrupa'ya dönmüş Eski Dünya'nın kalbindeki konumudur. Araplar için en çok etki yaratanın bölgelerinin Avrupa'ya yakınlığı olduğunu söylemek neredeyse basmakalıp bir gerçeği dile getirmektir. Burada, Endülüs ve Sicilya'nın fethinden, Haçlı Seferleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından Levant'ın emperyal paylaşımı aracılığıyla Cezayir'in sömürgeleştirilmesine kadar bu yakınlığın yol açtığı uzun tarihin üzerinden geçmenin lüzumu yok. Arap dünyasının, sömürge dünyasının, Avrupa ile sömürge öncesi dönemde karşılaşmış ve uzun süreler boyunca bu karşılaşmaya hâkim olmuş tek parçası olduğunu söylemek yeterlidir. Tek başına bu gerçek, Arapların bir zamanlar sahip oldukları güce artık sahip olamamalarına duydukları kızgınlığı körüklerken, Araplara yönelik Avrupalı bakışının neden nadiyen tarafsız olduğunu açıklar.

Avrupa kendisini küresel bir güç olarak tesis edip denizasını yayılmaya meylettiğinde, yakınlığı nedeniyle Arap dünyasının kaderi Avrupa'nın atlama tahtası olmak üzere çizilmişti. Ne Atlantik'in aşılması ne de Vasco de Gama'nın Arap denizcileri sayesinde Afrika'nın çevresinin dolaşılması Akdeniz'in önemini azalttı. Aslına bakılırsa, Avrupa ticaretinin Napolyon savaşlarının sonunu takip eden genişleme-

siyle, artık yükselen Avrupa'nın *mare nostrum*'u olan Akdeniz'in denetimi bir kez daha başlıca arzulanır şey haline geldi. Söz konusu olan, Avrupah emperyal ihtirasın en önemlisi ve Britanyalı ve Fransız imalatçıların yoğun olarak hedeflediği Osmanlı pazarlarıydı. Mısır Doğu'nun anahtarını, hem Hindistan'a kara yolunu hem de Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ikinci deniz güzergâhını elinde tutarken, Kuzey Afrika Akdeniz'in batı geçidini denetliyordu.

Coğrafi etken Doğu Sorunu'nun karmaşıklığını tamamen açıklayamazsa da, bölge tarihini belirleyen anların bazılarındaki etkisi hâlâ görülebilir. Şüveyş Kanalı inşa edilmeden önce bile Britanya İmparatorluğu Temmuz Monarşisi'nin¹ müttefiki Kavalalı Mehmet Ali'nin yükselişinden endişeye kapılmış ve Avusturya ve Rusya ile birlikte (ikincisinin Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi "irsî düşmanı" tayin etmiş olduğu gerçeğine rağmen) Avrupa'nın müstakbel Hasta Adamı'nın yardımına koşmuştu. Fransa daha sonra Avrupa ittifakını korumak için onlara katılmak zorunda kalmıştı ki Yahudi devleti, daha belirgin bir biçimde, Yahudi Krallığı fikri ilk kez bu noktada ortaya atıldı. Bu aşamada Yahudi kurucu babaları yoktu, sadece İngiliz Protestanları vardı. Bunların bütünüyle stratejik mantıksal temelleri, Mısır ile Suriye arasında kendi denetimi altında bir tampon bölgeye sahip olmanın Büyük Britanya'nın potansiyel çıkarına olacığıydı.

Bu planın hemen bir sonucu olmadı; o dönemin Hindistan'la ilgili diğer Britanya projesi daha somuttu. 1839'da Büyük Britanya Kızıl Deniz'in ağzındaki Aden limanını ele geçirdi ve şehirle limanın gerisindeki bölgeyi, 1968'de Marksist-Leninist bir devlet olan geleceğin Güney Yemen'ini, sömürge olarak tesis etti. Hint Adaları güzergâhının güvenliği meselesi, Hint Okyanusu'nda gidip gelen korsanların sığına-

1 Temmuz Monarşisi, Fransa'nın son kralı Louis Philippe'in Temmuz 1830'dan İkinci Cumhuriyet'in ilan edildiği Şubat 1848'e dek süren egemenliği.

ğı olan Basra Körfezi'nin denetimini de gerektiriyordu. Britanya deniz kuvvetleri doğrudan yönetimdense başlangıçta bölgenin şeyhlerine bir antlaşma dayatarak korsan sahilini mütareke sahiline, bugünün Birleşik Arap Emirlikleri'ne çeviren protektora sistemini tercih etti. Aym yaklaşım 1899'da –Osmanlı yönetimi orada Basra Valisi'nin kimliğinde daha aleni bir varlık gösterse de– Kuveyt adındaki küçük şehrin şeyhi ve Umman Sultanlığı için kullandı.

Bu sırada Britanyalılar Mısır'ı da unutmamıştı. Kavalalı Mehmet Ali'nin ölümünden sonra Mısır'ın ihtiraslarının zayıflamasına rağmen, coğrafya belirleyici olmaya devam etti. Süveyş Kanalı'nın inşa edilmesini engelleyemeyen Londra inşa edilir edilmez kanalın denetimini ele geçirmeye karar verdi, önce borçtan mustarip İsmail Paşa'nın Universal Company'deki hisselerini “borçtan kurtarıp” iktisadi olarak ve ardından stratejik olarak aynı borçları yüzyılın dörtte üçü boyunca sürececek bir protektora dayatmak için dayanak olarak kullanarak.

Büyük Savaş bağlamında Osmanlı kalıntılarının bölüşümünü de benzer bir jeopolitik mantık belirledi. Levant, aşıkâr bir biçimde, Fransa için olduğu gibi Büyük Britanya için de başlı başına bir hedefti. Yine de, sırasıyla müttefik ve rakip olan iki büyük gücün Levant'ı büyük ödül olarak görmelerine sebep olan, onun emperyal stratejilerinde oynadığı roldü. Büyük Britanya için tehlikede olan, Hint Adaları üzerindeki Britanya egemenliğini teminat altına alan Süveyş Kanalı'nın güvenliğiydi. Londra bu nedenle, yeni oluşan Siyonist hareket tarafından geliştirilen Yahudi devleti planının yeni bir uyarlamasını desteklemeyi içerecek biçimde, Filistin'i denetlemek için elinden geleni yapmaya hazırdı. Diğer taraftan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hindistan'dan vazgeçmek zorunda kalacağına dair edindiği his, eski Siyonist müttefikleri kendisine karşı geldiğinde Filistin'i elinde

tutmak için direnmeme kararını etkiledi. Fransa'ya gelince, "Fransız Suriyesi"ni –birleştirilmiş Suriye ve Lübnan'ı– elde tutmak, kesinlikle Lyon ve Marsilya'nın iş çevrelerinin menfaatine olsa da gerçek çekiciliği, Fransa'nın Kuzey Afrika'daki coğrafi olmaktan ziyade kültürel daimi egemenliğini sağlamasıydı. Bu Fransa'nın, Filistin'den feragat etmek zorunda kaldıktan sonra, neden Suriye'yi bölmeye ve ardından maliyetine rağmen inatçı bir biçimde elinde tutmaya çalışma endişesi taşıdığını açıklar. Yüzyılın başında Fransız Asyası Komitesi eylemcileri arasında halihazırda tedavülde olan fakat ancak savaş arası dönemde Oryantalist Robert Montagne tarafından açıkça belirtilen bir düşünceye göre, gelişmekte olan Arap milliyetçiliğinin yuvası Levant'ı denetleyen her kimse, Mağribi ve Çinhindi'ne giden hava güzergâhını denetleyen de o olur.

Elbette tüm bu egemenlik tarihi es geçilerek, basit bir biçimde, gerçek menfaatleri görmeye muktedir olmayan Arapların her zaman Batı'nın modernize ediciliğinden kuşku duydukları söylenebilir. Fakat son bir buçuk yüzyılda ne denli kültürel etkileşim yaşandığını gözardı etmek bir yana, böylesi bir bakış Arapların, önce kendilerini sömürge güçlerine karşı savunmak, sonra sömürge üstünlüğünden kurtarmak zorunda kalarak ne denli kuşatılmış olduklarını gözlerden saklar. Cezayir Savaşı'nın insan kaybını hesaplayabilir ya da Süveyş Kanalı'm inşa ederken ölen binlerce Mısırlı köylüyü sayabilirsiniz. Fakat dünyada yerlerini arayan insanları, bu insanlar her gün yabancı egemenliğinin engeliyle karşılaştıklarında saran gerilimin iktisadi ve siyasal bedelini nasıl hesap edeceksiniz? Ne ölçüde enerjinin sömürgecinin varlığıyla gelişmeden başka tarafa çevrildiğini nasıl söyleyebilirsiniz? Toplumsal alanın siyasal seferberlik gayesi uğruna ne kaybettiğini nicel olarak nasıl değerlendireceksiniz? Halkın

elden ayaktan düşüren mücadelesinde bireyin yapmak zorunda kaldığı özveriyi nasıl ifade edebilirsiniz?

Arap dünyası, açıkça, kurtuluş mücadelesi öncelik kazandığı için (nasıl kazanmasın?) gelişmesi geri kalmaya zorlanmış yegâne bölge değildir. Fakat tüm sömürge dünyası içinde, sadece Araplar 20. yüzyıl boyunca –ve 21. yüzyılın içine doğru– coğrafyalarının daimi bir biçimde davet eder göründüğü iktidar hilelerine maruz kalmışlardır. Sömürge çağının sonu onlar için emperyal tehdidin sonunun işareti olmadı. Sadece birkaç Arap devleti –büyük ölçüde göstermelik türden– bağımsızlık kazandı ve sömürge egemenliği zayıflarken, kendisini Batı’nın aracısı olarak sunan yabancı bir devletin tesisi Arapları hazırlıksız yakaladı.

Bu Filistin *Nakba*’sının² gerçek mânâsı ve şüphesiz gerçek etkisidir. Sadece, Filistinlilerin ve beş Arap ordusunun –Araplar o zaman tüm askerleri bir araya geldiğinde Haganah’ın daha büyük ve elbette daha iyi silahlanmış olduğunu bilmiyordu– Siyonist Haganah ya da yeni adlandırıldığı biçimiyle Tsahal³ karşısında aldığı mağlubiyet bir aşağılanma olarak görüldüğü için ya da İsrail devletinin kuruluşu, Filistin’i Araplığından arındırarak ve halkını mültecilere çevirerek, Levant’ın insani, siyasal ve kültürel sürekliliğini sekteye uğrattığı için bir felaket değildi. Esas olarak, Araplara –en azından Levant’takilere– İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra terk ediyor görünen yabancı yönetiminin orada kalıcı olduğu ve kendisine ona karşı koymak için Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda olduğu kadar biçare olduğunu gösterdiği için bir fe-

2 *An-Nakba*: Felaket, afet, fecaat. 1947-48 Arap-İsrail Savaşı esnasında yurtlarından sürülen ya da evlerini terk etmek zorunda kalan yüz binlerce Filistinli Arap’ın Filistin’den ayrılmasını ifade eder. İlk kez V. Bölüm’de bahsi geçen Constantine Zurayq’ın 1948’de kaleme aldığı *Ma’nah al-Nakbah* (Felaketin mânâsı) kitabında bu anlamda kullanılmasıyla yerleşmiştir – ç.n.

3 Tsahal, *Tsva Hahagana LeYisra’el*’in, İsrail Savunması Ordu Kuvveti’nin kısaltması. Haganah, daha önce, Birleşik Krallık Filistin Mandası döneminde paramiliter Yahudi örgütü ve İsrail ordusunun asli öncü kuruluşuydu.

laketti. Muzaffer İsrail devleti Arapların Lozan Konferansı'ndan sonra gecikerek kabul etmeye hazır olduğunu söylediği bölüşüm planında taviz vermeyi reddettiğinde bu durum daha da ezici görünür hale geldi. Bu daimi kriz kaynağı etrafında dönen Ortadoğu'nun tüm siyasal hayatı o andan itibaren İsrail ve Arap devletleri arasındaki güç dengesizliği tarafından belirlendi ve ziyadesiyle açıklayıcı bir biçimde Arap dünyasının potansiyel liderlerinden biri olan Irak'ın sonu güçten düşürülmek oldu. Çatışmadan coğrafi olarak uzaklaştırılan Irak, doğu cenahında yeni bir tehdit belirene kadar yeniden Arap ilişkilerinde temel bir rol oynayamayacaktır.

Ezici de olsa Nakba Arap ülkelerinde bir tepkimeye engel olmadı. Bir dizi askerî darbe takip etti: Liberal parlamentarizm Lübnan haricinde rafa kaldırıldı ve İsrail'le güç dengesizliğini tazmin etmeye muktedir olamayan yeni rejimler hiç vakit kaybetmeden kendi toplumların parmaklıklar ardına koydular. Açıkçası buna hayıflanılabilir ve yabancı hegemonyayla çatışma zamanlarında böylesi bir siyasal otoritaryanizmin gerekli olduğu iddiasına karşı çıkılabilir. Fakat tarih geriye dönüp bakıldığında ortaya çıkan anakronizm olmadan yeniden düşünülürse, sadece iktidardaki generallerinin değil, bir bütün olarak Arap toplumlarının ahlâkî ve askerî bir yeniden silahlanma arzu ettiğini anlamak mümkün değil midir? Bu soru, Arap tepkisi, Nasır'ın gösterdiği gibi sadece askerî olmadığı için daha da meşru görünüyor. O olağanüstü fasıl, Mısır'ın Büyük Britanya'nın emperyal hegemonyasına temelli olarak bir son verdiğine, Üçüncü Dünya ve Bağılantısızlar hareketinin ön safında uluslararası bir siyasal oyuncu haline geldiğine ve en başta eğitimde, ardından kalkınmada ve sosyal demokraside inkâr edilemez yurtiçi ilerleme sağladığına tamkılık etti.

Sonunda, Nasırcı macera şüphe yok ki başarısızlığa uğradı. Fakat yine burada, İsrail'le çatışmanın elden ayaktan

düşüren etkileri ve belki daha önemli olarak bu çatışmanın dünya güçlerinin stratejilerinde oynadığı rol nasıl görmezden gelinebilir? Önce Mısır'ın iki eski sömürge yöneticisi, Büyük Britanya ve Fransa 1956'da İsrail Nasır'dan intikam almak için kendilerine bir şans tanısın diye bir araya geldiler. Sonra yeni Amerikan süpergüçü becerikli bir diplomatik yanlış bilgilendirme kampanyası ile 1967'nin kirli sürprizini yaptı ve Arapların mağlubiyetinin felç edici etkilerini Soğuk Savaş'ın Büyük Oyunu'nda kendi piyonlarını ilerletmek için kullandı ve İsrail ile Ortadoğu'ya, süresiz olarak uzatılmış bir yönetim krizi biçimi olduğu ortaya çıkan bir Pax Americana dayattı.

Arap-İsrail çatışması, sömürge çağının sonunun Arap dünyasının o vakte kadar tarihini belirlemiş olan jeopolitik hesapları hükümsüz kılmadığını gösterir. Basra Körfezi'nin yanı sıra Akdeniz dünya güçlerinin dikkatini bölgeye odaklamaya devam etti – önce Akdeniz'in NATO stratejisinde temel bir rol oynadığı Soğuk Savaş bağlamında. Büyük Oyun'un başlıca mahsulü olan Rusların sıcak denizlere inmesi, iki blok arasındaki çatışma bağlamında yeniden icat edildi ve böylece çevreleme saplantısı saçma etkileriyle birlikte Ortadoğu'ya aktarıldı. Batı'nın –Amerika, Britanya ve Fransa– Soğuk Savaş tarafından etkilenen politikaları, önce Nasır'ın Mısır'ının, sonra Suriye'nin, ardından da Irak'ın yönünü SSCB'ye çevirdi; bu sadece “özgür dünya”nın Ortadoğu'ya yönelik emperyal tasarımlarını kuvvetlendirir görünen bir vaziyetti. Bunlar 1970'lerin sonunda Sovyetler'in Afganistan'ı işgali Rusların güneye inişi korkularını canlandırınca yeni bir aciliyet kazanmışlardı ve İran devriminin yansımalarıyla birleşince Arap dünyasının doğu cenahını denetlemeyi Batı için mutlak bir gereklilik haline getirdi.

Bu süre içinde coğrafyanın gerçeklikleri jeolojininkilerle desteklenmişti. Arap dünyası emperyal siyasetteki yerini

hidrokarbon rezervlerinin bulunmasından –petrolün ekonomik faydasının devasa hale gelmesinden bile– önce edinmiş olabilir fakat petrol gücün stratejilerini emniyete aldı. Aranan fakat çıkarılmaya başlanmamış Musul petrolle-ri halihazırda Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Britanya ve Fransa görüşmelerinin merkezindeydi; Fransa, Sykes-Picot Antlaşması’nın ilk biçimini reddederek Musul petrolle-ri-ndeki menfaatlerini devam ettirdi. Petrol Ortadoğu’daki Birleşik Devletler’in yeni hegemonyasının da geleceğini gördü. 1930’larda büyük Amerikan petrol şirketleri Suudi Arabistan’ın kurucusu Kral Abdülaziz ile ittifaklarını pekiştirmek için arpalık dağıtmaya başladı; ilişki, İkinci Dünya Savaşı’nın göbeğinde Roosevelt’in yatındaki buluşma ile tasdik edildi.

Petrol insanların kafalarını her zaman bulandıracaktır. Üretildiği koşullar ne olursa olsun sanayileşmiş ülkelerin ekonomisi için asli önemde olacaktır. Petrol üreten ülkelerin aynı zamanda zengin hammadde kaynaklarına sahip oldukları ve 1973’teki ekonomik canlılıktan beri Batı için çok büyük bir ihraç pazarı haline geldikleri gerçeğinden bütünüyle farklı bir biçimde, 1973’te fiyatlardaki yeniden düzenlenmeden bu yana başka enerji kaynaklarının geliştirilmesi ya da Batı’da önemli ölçüde rezerv istiflenmesi petrol yataklarının güvenliği sorununun açığa alındığına dair bir işaret vermedi.

Petrol zenginliğinin coğrafyası da Arap dünyasının içsel dengesi üzerinde tahripkâr bir etkiye sahip olmuştur. Tabiatın olağanüstü bir cilvesi sayesinde, başlıca hidrokarbon yatakları yüzyıllardır Arap tarihinin kenarında kalmış ve bu yüzden alışılmamış siyasal ve kültürel bir gelişme kaydetmiş ülkelerdedir. Bunun iki istisnası Irak ve Cezayir’dir ve her iki ülkede kalkışılan budalalıklar ne olursa olsun, petrol zenginlikleri demografik büyüklükleriyle sınırlanmıştır. Arap

Yarımadası ülkelerinin ve Libya'nın böyle çok zengin olmasının temel nedeni, zenginliklerinin büyük bir nüfus arasında paylaşılmak zorunda olmamasıdır – her halükârda paylaşılmamıştır. Suudi Arabistan'da daha önce bütünüyle akıl almaz görünmüş olan yoksulluk son birkaç yılda açığa çıkmaya başlamıştır. Petrolün kudret helvası bu ülkelerin yönetici seçkinlerine Araplar arası ilişkilere müdahale etme ehliyeti vermiştir ve böylece petrol tüm Arap dünyasının Arap Yarımadası'nın geri kalmışlığını paylaşabilmesini sağlama almıştır.

Bu coğrafyanın öteki sonucudur. Suudi Arabistan epeyce teknik ilerleme kaydetmiş olsa da Hicaz bölgesini ciddi olarak yarımadamn batısına doğru geri çekmiştir. Yüzyıllardır Suriye ile birbirine bağlı, İslâm'ın doğum yeri olan bu bölge, ülkenin en az yalıtılmış, kültürel olarak en az geri kalmış kısmıydı. Bununla birlikte, Suudi Arabistan esas olarak, en ıstırap verici kanıtı neredeyse her yere yeniden ihraç ettiği kadınların görünmez yüzleri olan bir biçimde tüm Arap dünyasını geri çekmiştir.

Arapların En Büyük Talihsizliği Bundan Sıyrılmayı Reddediyor Olmaları, Lakin Görünürde Mutluluk Yoksa da En Azından Bir Denge Durumu Mümkün

Bazı insanlar Arap talihsizliği yüzünden umutsuzluğa sürükleniyor. İnaniyorlar ki Araplar öylesine adamakıllı köşeye sıkışmışlardır ki asla özgürleşemeyecekler ve buna inanarak sadece açmazı daha beter hale getiriyorlar. Bu modernizmin liberaller, hayal kırıklığına uğramış milliyetçiler ve benzer biçimde solun eski eylemcilerince ortaya atılan en uç türüdür. Bu düşünce biçimine göre, çöküş öylesine yaygındır ki rönesans fikrinin bizzat kendisini lanetler: *Nahda* başarısızlıkla sonuçlanmakla yetinmemiş, aym zamanda tabiatı itibariyle tarihsel bir kuraldışılık, daha başlangıcından itibaren bir imkânsızlık olagelmıştır. Daha da kötüsü, Arapları çıkmazlarından kurtarmaya çalışan tüm teşebbüsler, özellikle milliyetçilik, sorunu sadece daha beter hale getirmiş olarak kabul edilir. Bu hayal kırıklığına uğramış kimselerin bir kısmı emperyal egemenliği meşrulaştıran kültürel farkları içselleştirecek denli ileri gider. Bunların en olumlayıcı tezi, Amerikan neo-muhafazakârlarım akseden, değişim ve demokrasinin ancak böylesi bir egemenlikten gelebileceğidir; bunun becereceği yegâne şeyin gerilimi şiddetlendir-

mek, mağduriyeti ve ölüm kültürünü daha kötü bir duruma sokmak ve böylece Arap talihsizliğini ebedileştirmek olacağının farkına varmazlar. Talihsizliklerinin üstesinden geleceklerse, Arapların bunu kendi başlarına yapmak haricinde bir seçenekleri yoktur.

Bunlardan başka, her şeyin yanlış olduğu zamanlardan daha iyi bir zaman olmadığını düşünenler vardır. Bunlar, aşikâr bir biçimde, makbul mesihçiler olarak, Arap talihsizliğini sadece içinden geçilecek kötü bir an olarak algılayan İslâmcı cihatçılardır – belki aslında o kadar kötü bir an da değildir zira Marksist orijinalinden farklı olarak ileriye doğru bir sıçrayış değil, zamamn sisleri arasında kaybolmuş başlangıçtaki saflık durumuna dönüş olarak görülen şu acayip devrimi beklerken, bu an cennete ve kırk huriye erişmenin bir yolu olabilir.

Bir düşünce sistemi olarak cihatçı İslâmcılık, Batı medyasında sıkça resmedildiği gibi baskın ideoloji olmaktan çok uzaktır. Yine de güçlüdür; buna kuşku yok, çünkü Arapların sahip çıkmaktan zevk aldıkları (esasen cihatçı ya da değil, İslâmcıların teyit etmekten çok mutlu oldukları bir statü olan) mağdur statüsüne çare önerir görünen yegâne ideolojidir.

Arap mağduriyeti, Arapların, Amerikalıların 11 Eylül sabahı sormaya hak sahibi olduğu kadar hak sahibi olduğu “Bizden neden nefret ediyorlar?” sorusunun ötesine geçer. Filistin sorununa Batı’nın yaklaşımıyla iltihaplanmış Arap mağduriyeti, başta güçsüzlük hissi ve ayrıca belli bir polisiye roman tarih görüşü olmak üzere başka unsurları da içine almıştır.

Mağdur kültü, dünyanın diğer halklarını ve genel olarak dünya tarihini hiçe sayarak Arapların Batı’nın asli hedefi olduğunu ileri sürer. Afrika’dan ve sistematik talanından; Amerikalardan ve Kristof Kolomb öncesi nüfusun, kültürlerinin devam eden ötekileştirilmesiyle ebedileştirilen soykırı-

mından; Hindiçin'den ve büyük kısmı yok edilmiş kuşaklarından bahsedilmez...

Elbette baştan farz ettiklerimizi, Arapların talihsizliklerini telafi edecek hiçbir şeyleri olmadığım ve Arap dünyasının yeryüzünde Batı'nın daimi olarak efendiymişçesine davrandığı ve bugün doğrudan ya da İsrail dolayısıyla hâlâ böyle davranmaya devam ettiği tek bölge olduğunu inkâr ediyordum değilim. Fakat bu Arap dünyasına yönelik tehdidi kabul etmenin Arap mağduriyetini görmezden gelmekle aynı şey olmadığı gerçeğini değiştirmiyor. Rönesansın temel simalarından hiçbiri böylesi bir külte yüz verme emaresi göstermedi, milliyetçiliğin ideolog ve uygulayıcıları da. Fevkalâde mağdurlar, Filistinliler, durumları umutsuzca böylesi bir statüyü talep etmek için bakıp duranlar arasında bir isteği teşvik etse de, geçmişte bundan kaçındılar ve büyük ölçüde kaçınmaya devam ediyorlar.

Mağduriyet, statükonun bir ürünü olmaktan ziyade evrenselin mağlubiyetinin bedelidir ve Arap medyası, özellikle de çok rağbet edilen *El Cezire* tarafından servis edilen kültür, ancak anın ideolojisi evrensel olanın reddini vazettiği için büyümeye muktedir olabilmiştir. İdeoloji, aslına bakılırsa, Arap milliyetçiliğinin fosilleşmiş, yıllanmışlıklarından ötürü kendilerini orijinal, evrenselci ilham kaynaklarından kesp koparmış artıklarının ve açık bir biçimde, evrensel olmanın yerine geçmeyi değilse de kendisini bundan farklılaştırmayı hedef koymuş "İslâmî bir milliyetçiliğin" bu karışımı için çok büyük bir kelimedir. Böylesi bir milliyetçi karmakarışıklık yeni değildir. Özellikle Afgani tarafından teklif edilen bu karışım 19. yüzyılın sonunda ortalıktaydı. Tek fark, Batı düşüncesinin mükemmel bir bilgisine sahip ve onunla teklifsiz bir alışverişi olan Afgani bir İslâm reformcusuydu. Ayni şey, dinsel reform tartışmasından her şeyden daha çok nefret eden bugünkü halefleri için söylenemez.

İslâmî milliyetçilik cihatçılık için basit bir eşanlamlı kelime değildir. İslâmî milliyetçilik özünde defansiftir; oysa cihatçılık bazı açılardan kendisini dünyanın yeni fethi olarak görebilir. Fakat yine de ikisi arasındaki fark belli belirsizdir ve İslâmî milliyetçiliğin cihatçılığın zeminini hazırladığına şüphe yoktur. Cihatçılığın yaptığı gibi Arap talihsizliğini inkâr etmeyebilse de, yine talihsizlikten şikâyet edenleri o talihsizlik içinde debelenmeye yatkınlaştırır; öyle ki talihsizliğin yerine sadece bir benzerini koyar: Fosilleşmiş Arap milliyetçiliği ile siyasal İslâm birliğinin direniş olarak adlandırdığı ölüm kültürünü.

Ölüm kültürünün şüphesiz içkin bir açıklaması mevcut – İslâm'ın bir değişmezi ya da Araplığın özü değildir; fakat, daha ziyade, sonu gelmez katliamın temsili olarak, kendi kendisini ebedileştiren bir kana kan mantığını aşılır. Eğer zafer kazanılamıyorsa o halde en azından bir kan dökme tevellisi elde edilebilir – diğerlerinin kanım elbette, fakat kendi kammızı da.

Bu mantık İslâm'ın bir değişmezi olmayabilir fakat burada dinsel bir dünya görüşünün, hatta Nietzsche'nin söylediği gibi bir zalimlik sistemi anlamında dinsel bir görüşün iş başında olduğu gerçeği değişmez. Gayet açık ki bunun feda etme fikriyle bir ilgisi yoktur. Feda etme tarihin şafağından beri, başka herhangi biri için olduğu kadar Araplar için de her insani çatışmanın temelinde olmuştur ve savaşçı anlamda cihadın gerçek anlamı budur (cihadın barışçıl biçimleri de vardır). 20. yüzyılda Filistinli savaşçılar kendilerini fedaî, hayatını feda etmeye hazır kimse, olarak adlandırdılar; kendilerinden önce Süveyş'te Britanyalılarla savaşan Mısır milliyetçileri gibi. Fakat yeni cihatçılıkta ölüm ödenmesi gereken potansiyel, hatta muhtemel bir bedel olmaktan çıkmıştır. Ölüm, kendi içinde asli bir amaç değilse, arzulanan sona yönelik zaruri bir araç haline gelmiştir.

Istişadi'nin, şehitlik peşinde koşamn (bir başka deyişle, kamikazenin) kimliğinde vücut bulan bu savaşçı cihat görüşünün Arap-Müslüman kültüründe, –Arap olmayan– Haşhaşiler hizbi haricinde, gerçek bir öncülü yoktur. Modern çağlarda dönüşü için İran devrimine dek beklemek gerekir. Savaşçı cihat görüşü, 1982'nin başında, başlangıçta Şii, sonu gelmez gönüllü dalgalarının kendisini Irak savunma hattına savurmadan önce Irak zırhlı birliklerinin ilerlemesini durdurduğu Irak-İran Savaşı cephesinde ortaya çıktı. Daha sonra Lübnan'da, Batılı menfaatlere ve İsrail işgal güçlerine karşı bireysel intihar saldırıları biçiminde görüldü. Bu radikal yöntemin Amerikalılara karşı etkili olabileceğini fakat İsrail işgaline karşı geleneksel gerilla taktiklerinin –pusu, patlamalar ve benzerlerinin– daha belirleyici olduğunu kaydetmek lazım. Bununla birlikte, bir kısmı seküler, başka gruplar bunu bir yöntem olarak benimsediler. Hizbullah, tek direniş yöntemi haline geldiğinde bunu terk etti fakat –Aşure matemi dolayımıyla takviye ettiği bir simgecilik olan– kan simgeciliğini ve *istişadi* totemini korudu. Lübnan ve ardından Irak'a geçmeden önce İran Şiiliğinden kaynaklanan Aşure ritüelleri, kimi, örneğin İspanya'da ya da Filipinler'deki, kanlı Kutsal Cuma merasimlerine benzer.

Kural olarak aşılmaz bir engel Şii ve Sünni cihatçıları ayırır. Irak'tan yayılmakta olan dogmatik beyanatların gösterdiği üzere, radikal Sünni İslâmcılık, Şiileri sapkın ve *rafida*, doğru inancı reddeden insanlar olarak görür. Sünni Kur'an'ın aslına uygunluğun da entelektüel kökenleri aşıkâr bir biçimde Güney Asya İslâmı'ndadır. Özellikle Mevdudi'nin düşüncesi, Mısırlı Seyyid Kutub kanalıyla, tekfirci, ya da döneke ilan eden akımı aşılacaktır.¹ Lakin bunların hiçbir

1 Seyyid Mevdudi (1903-1979) 20. yüzyılın en etkili İslâmî ilahiyatçılarından biri ve Pakistan'daki İslâmî siyasal parti Cemaat-i İslâmî'nin kurucusuydu. Fikirleri, Müslüman Kardeşler'le yakından ilgili olan Mısırlı İslâmcı entelektüel ve yazar Seyyid Kutub'u (1906-1966) derinden etkilemiştir.

önemi yok. Şehitlik peşinde koşanlar, vasiyetlerini videoya kaydeden (modernitenin kefareti) şehitlerle, önce Şii çevrelerde görüldü. Üstelik, canlı bomba kullanmış iki Filistinli gruptan biri, İslâmî Cihat, İran'a yakınlığıyla tanınır; diğeri, Hamas, Müslüman Kardeşler'den filizlenmiş olsa da, Lübnan Hizbullahı'yla çok iyi ilişkiler içindedir.

Ölüm kültürünün yaygınlaşması ve Şiilerle Sünniler arasındaki farkların tesviyesi, yalnızca İsrail'e karşı savaşın İslâmlaşmasıyla açıklanamaz. Mevcut olaylardan başka, medya, özellikle *El Cezire*, Arap milliyetçiliği ile İslâm milliyetçiliğinin en küçük ortak paydasının bir karışımının işportacılığını yaparak bu süreçte kilit bir rol oynamıştır. Bunu halihazırda 11 Eylül'den önce yapıyordu. Araçlar savunularak, amaçlar doğrulanarak, Arap mağduriyeti ileri sürülerek, Arap kamuoyu sistemli bir biçimde bir "medeniyetler çatışması" tezini kabul etmeye hazırlanmıştır.

Her şeye rağmen, Huntington'ı boşa çıkarmayı sürdürmeye ve Lévi-Strauss'u hatırlamaya muktedir olmalıyız. "Terorizmle savaş" ya da "haçlılara karşı cihat" destekçilerine akademik terimlerle bir söz yöneltebileceksek, bu söz kesinlikle yeni bir evrenselciliğin düsturu olmalıdır.

İnsanların fark ekip biçmek için elinden gelen çabayı sarfettiği bir zamanda Huntington'ı boşa çıkarmak kadar zor bir şey yoktur. Bir yandan, "biz" ve "onlar"a karşı çıkan uzun ve sıkıcı konuşmalardan sonra bütün Arapların ve Müslümanların teroristlerle aynı kefeye konmaması gerektiğini vurgulamayı uygun görüyor dahi olsalar, siyasetçiler ve yorumcular durmaksızın bir Doğu özcülüğünü hatırlatıyorlar. Öte yandan, insanlar açıklamalarına masum insanların öldürülmesinin İslâm'm her hükmüne aykırı olduğunu söyleyen bir feragatname ile başlayacak kadar tedbirli dahi olsalar, New York dehşetini Amerikan siyasetinin kötülük-

leri üzerinden nitelemeye ya da hatta meşru kılmaya yönelik bir eğilim var.

Lévi-Strauss'u unutmamalıyız: "Medeniyet", onun söylediği gibi, bir kategori değildir ve dolayısıyla "doğal" hiyerarşiler içermez ve insanlık, ortak bir antropolojik temele dayandığı için, birdir. Başka bir ifadeyle, "medeniyete saldırı"dan bahsetmek insanları, Müslüman ya da başka türlü, bir inanca bağlılıklarıyla sınıflandırmak kadar anlamsızdır. Belki üstünlüğün münhasıran beyaz olmadığına dikkat çekmeliyim. Müslüman toplumlardaki bazı insanlar, tehdit altında hissettikleri için savunma amaçlı olarak radikal İslâm'a çekilebilirler fakat radikal İslâmcılığın savaş ağaları tarafından kullamlan retorik kasıtlı olarak saldırgandır. Kendi öğretilerinin diğerlerinininkinden üstün olduğuna dayanan din propagandalarını Öteki'nin "yozlaşmış" medeniyetini aşağı olarak tanımlayarak meşru kılarlar.

O yüzden duruşunu yeniden gözden geçirmesi gereken sadece Batı değildir. Özellikle Arap dünyası, bir kültürel ihtilaf mantığını teşvik eden muğlaklıkları kökünden söküp atmak için yoğun bir çaba sarfetmelidir. Bu önce mağduriyeti bir perspektife yerleştirmek anlamına gelir. Arapların göreneksel mağdur statüsü kabulünü, bir iktidar mantığı ya da intikam ruhu ekip biçerek değil; fakat, mağlubiyetler getirmiş olsa da, 20. yüzyılın aynı zamanda Arapları ilerlemeye katılmaya muktedir kılacak faydalar da sağladığı gerçeğini kabul ederek değiştirmeliyiz. Aynı ölçüde, mağdur kültüründe gizli olan ahlâkî pragmatizmi reddetmeliyiz. Hedefe giden her yol mubahtır diyen muktediri kabul edemezsek, o halde mağdurların da böyle yapmasına müsaade edemeyiz. Batı'nın direnişi terorizmle karıştırdığı gibi, terorizmi direnişle karıştırmamalıyız.

Fakat, ihtilafın etkileri ve araçlarını bir kenara bırakırsak, eğer Arap dünyası bir medeniyetler çatışmasını reddedecek-

se, dünya tarihini sırf bize yönelik bir tehdit ve siyasal ve askerî olmaktan ziyade “kültürel” bir tehdit olarak gören menfi bir Arapmerkezciliği (ya da İslâmmerkezciliği) de terk etmemiz gerekir. Aynı sebepten ötürü, 1980’lerde uzun sürmüş Lübnan’daki Batılı rehine macerası ya da Salman Rüşdü için çıkarılmış fetvaya dönük müsamahakâr tutumları çevreleyen sessizliği açıklayan türden özcü mazeretleri terk etmeliyiz. Demokratik değerlerin artık insanlığın ortak mirasının parçası olduğunu kabul etmeliyiz.

Böylesi bir yeniden değerlendirme gerçekleşebilir. Sorun, bunu teşvik edebilecek seçkinlerin, bir yandan (Orta-doğu’daki “demokratik haclı seferi”ne rağmen çoğu kez Batı tarafından desteklenen) demokratik olmayan rejimler, öte yandan radikal İslâmcılık arasında kalmış olmasıdır. Gayet açık ki bu iş birçok ilham verdiği gibi birçok biçimi olan bir başka rönesans, hâlâ tamamen mümkün olan bir rönesans eşliğinde daha kolay olurdu.

Arap düşüncesi ve kültürünün kalıcı bir biçimde muhafazakârlık ve fanatiklik kapanına kısılmış olduğuna dair umutsuz bakış, krizden çıkış yolunu hazırlayabilecek birtakım olguları gölgede bırakmıştır. İlki, nihai kapsamı belirli hale gelmeden son yirmi yıldır seyir halinde olan, türdeş ve aynı zamanda çoğul bir Arap kültürü alanının büyümesidir. Devletlerin ve dolayısıyla pazarların kısımlara ayrılmasına rağmen ve ulusal denetçilerin kültürel sınırlarda devriye gezmesine rağmen, bu Arap kültürü alanı, tüm diğer –iktisadi, siyasal, pan-Arap ve alt-bölgesel– bütünleşme çabalarının çıkmaza girdiği bir zamanda birçok açıdan kaynaştırıcı Araplığın en tammlayıcı ifadesidir.

Bu olgu yoktan var olmamıştır, Arap kültürünün sürekliği hemen hemen hiç yeni değildir. Eğer bugünkü biçiminde bir yenilik varsa, bu, en azından çağdaş dönem açısın-

dan, çok fazla kültürel üretim merkezi olduğu gerçeğidir. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca, kültürel üretim Levant'ta, Nil ile Mezopotamya arasında yoğunlaşmıştı. Beyrut'un meydan okuyuculuğunda, film, roman ve müzikte Kahire hüküm sürüyordu. Çağdaş Arap kültürünün kimliğini belirleyen, yaratım ve üretimin başlıca Arap ülkelerine dağılmış olmasıdır. Araplığım açıkça inkâr eden bir sömürge yönetiminden çok sonra bağımsızlığını kazanan Kuzey Afrika katkıda bulunmak için istisnai bir biçimde çabuk davranmıştır. Fakat Emevi döneminden beri Arap kentliliğinden koparılmış oldukları düşünüldüğünde, Körfez devletlerinin ve Arap Yarımadası'nın sahneye akını da, hâlâ geride olsalar bile, daha az kaydadeğer değildir.

Bununla birlikte, bu alanın içeriğinden ziyade fikirlerin ve bunların dışavurumlarının dolaşımı açısından türdeş olduğu açıktır. Bu bakımdan, bunu yaptığının tam olarak farkında olmasa da, Arap kültürü çoğulluğu mekân ve zaman birliğiyle nasıl bütünleştireceğini yeniden öğrenmeye ve aradaki farkı bir ayrılık kaynağı olarak düşünmeye son vermeye başlamıştır. Ötekiliğin kuramsallaştırılması muhtemelen her zaman demokrasinin koşulu olarak yetersiz kalacaktır; en iyi ihtimalle, sadece seçkinleri ilgilendirir. Fakat bu, bunun, farklılığın benimsenmesinde bir ilk adım olarak görülemeyeceği anlamına gelmez.

Önemli engellere rağmen, Arap dünyasında fikirlerin ve kültürel malların artan dolaşımını yansıtan başka, neredeyse paralel bir olgu vardır: Arap kültürel alanı küresel kültür mozaigiyle bütünleştirilmeye başlıyor. Beyrut'un yıkımının ardından çok sayıda yaratıcı Arap sanatçının Avrupa'ya göçü, Arap kültürünü dünyada daha az marjinal, Avrupa'da daha bütünleşmiş kılan, hem enformel hem yapısal bir yaratıcı değişim ağı üretti. Kültürel mali destek ve birlikte üretim ağları da aynı ölçüde etkili oldu. Bunlar artık sıra-

dan olanaklar; kısmen Avrupa'daki Arap sanatçılarınm sayısı ve kısmen de ulusal ve Avrupa siyasi işbirliğinin ve STÖ eylemciliğinin sonucunda elde edilebilir para kaynağı sayesinde. İnsanlar bunlardan sıkça elverişlilik ya da düz oportünizm nedeniyle yararlanıyor olabilir fakat yine de tematik bir yakınsama yarattılar; başka yerlerde billurlaşan konular Arap kültürü alanına yayılmıştır. Sanatın yanı sıra bu sürecin iyi bir örneği, sözlüğe yeni yapım *jandara* kelimesiyle giren toplumsal cinsiyet (*gender*) sorununun ele alındığı hızdır. Elbette böylesi değişimlerin, özellikle yakınsama dış dünyayla her halükârda bir teması olan seçkinlerle sınırlı kalırsa, sadece suni bir kisve yaratması riski vardır. Bu, sonunda aklansa da yabancı mali destek aldığı için yargılanan ve mahkûm edilen Saad Eddin Ibrahim vakasında olduğu gibi² birtakım zehirli ihtilafların yakın zamanda gösterdiği üzere, ustalıkla yönetilebilecek şoven bir popüler tepki tehlikesini artırır.

Benzer şekilde, farklı nedenlerden dolayı olsa da, küresel kültürel pazarın iktisadi aktörleri, başta müziği olmak üzere Arap dünyasıyla ilgilenmeye başlıyorlar. Arap müziği Afrikalı muadillerine göre dünya müziği tarafından daha sonra benimsendi fakat Araplar artık sahnenin dahili bir parçası olmak için uğraşıyorlar ve bu aslında Arap seçkinlerinin kültüründen daha mânâlı olan alt kültürlerin çoğalmasına yol açmıştır. Burada da direniş yaşanmıştır; örneğin, özellikle Arap Yarımadası'nda, basının bazı video ve müzik programlarına yönelik menfi tepkisi olmuştur.

Küreselleşmenin bir diğer vechesi, elektronik medyada-

2 Mısır'ın en tanınmış eylemcilerinden biri olan Profesör Saad Eddin Ibrahim, Kahire'de seçimleri denetleyen bir araştırma enstitüsünün yöneticisiydi ve zaman zaman Mısır hükûmetine karşı eleştirildi. 2000 yılı yazında yirmi yedi meslektaşıyla birlikte gözaltına alındı, suçlu bulundu ve hapsedildi. Yedi yıl mahkûm edilen Profesör Ibrahim sonunda tüm suçlamalardan beraat etti ve Mart 2003'te sahverildi.

ki devrim, artan biçimde Arap kültürünün tüm farklılığıyla açıkça Öteki ile bütünleşmesine neden oluyor. İnternet, gittikçe büyüyor da olsa yeni seçkinlerin imtiyazı olabilirken; yönelimleri ne olursa olsun uydu kanalları, çoğunluğun, Arap dünyasını böylece bileşik bir küresel coğrafyada konumlandıran görsel kültür ve bilişim kültürüne erişimini sağlıyor. Korku dolu bir Arap kimliği görüşünün aksine bu kültürel küreselleşmenin Arap kültürü için nasıl büyük bir şans olabileceğini gösteriyor.

Arap geleceği, çağdaş Arap kültürünün panoramasını, yaratıcılığını ve bilişim dolaşım ağlarını inceleyerek büyük bir iyimserlik uyandıracaktır. Necip Mahfuz şu ana dek Nobel Ödülü kazanmış tek kişi olabilir fakat İsveç Akademisi'nin kararlarına bakarak değerlendirecek olursak, yarım düzine başka yazar onun ayak izlerini takip etmeyi hak ediyor ve Arap dünyası şairlerin sadece çok sayıda sattığı değil, aynı zamanda dünya şiirinin ön sırasında olduğu birkaç kültürel alandan biri olduğu için kendisiyle iftihar edebilir.

Fakat iyimserliğin hiç bahsi geçmiyor. Arap dünyası, özellikle de Levant, kendisini ifade etmek için farklılığa izin verebilecek fakat bunun karar alma süreçlerinde bir değişime tercüme edilmesine asla izin vermeyen bir siyasal ve toplumsal sistemin mahkûmu olarak durmaktadır.

Bu durumda, dahili ve küresel güç dengeleriyle engellenmiş iktisadi ve siyasal yapıların açmazı ebedileştirmekte belirleyici bir rol oynadığı aşîkârdır. Toplumsal engelleri görmezden gelemeyiz fakat onlardan antropolojik bir imkânsızlık mânâsı da çıkarmamalıyız. Görmüş olduğumuz gibi, Arap İslâmı'nın tarihi böylesi herhangi bir Arap kültürü bakışıyla çelişiyor. Yaratım kültürü ile toplumsal kültür arasında bir ortak yüzeyin yokluğu daha büyük bir endişe mevzuu ve belki de çözüm aramamız gereken yer orası: Yeni medyanın kültürel gelişme ve karşılığında kültürün uzun

ömürlü iktisadi gelişme üzerinde sahip olabileceği canlandırıcı etki.

Yakın gelecekte talihsizlik döngüsüne bir son öngörmek şüphesiz çok iddialı. Arap az gelişmişliği öyle nispetlere ulaşmıştır ki morallerin hemencecik düzelmesi beklenemez; Batı hegemonyasının, Amerika'nın Irak'ı işgali ve İsrail'in sürekli artan üstünlüğü ile şiddetlenen kararlılığı, süratli bir Arap uyanışını imkânsız kılıyor. Fakat bugünkü berbat koşullara rağmen, hiçbir şey, –Arap kültürel mirası şöyle dursun– ne yabancı egemenliği ne de ekonomilerin yapısal aksaklıkları bir tür denge durumu imkânı arayışına engel olmamalıdır.

Bu, hepsi Araplara bağlı olmayan birçok şey gerektirecektir. Fakat hepsini bir araya getiremezsek bile hâlâ en acil, canlanma için zaruri olandan başlayarak kaderi zorlayabiliriz: Biz Araplar emsalsiz bir geçmiş fantezimizi terketmeli ve nihayet gerçek tarihimizi görmeliyiz. O zaman ona sadık olabiliriz.

Araplar hızla dünyanın “öteki”leri haline geliyor. Özellikle 11 Eylül’den beri, Suudi yöneticiler, Kuveytli zenginler dahil, en ayrıcalıklı Araplar için de geçerli bu durum. “Arap” kelimesinin kendisi bile öylesine yoksullaştırılmış ki, bazı yerlerde utanç duyulacak etnik bir etikete ya da en iyi durumda, modernitenin temsil ettiği her şeyi yadsıyan bir kültüre indirgenmiş halde. Ayrıca dünyanın başka yerlerindeki yoksul ülkelerle kıyaslandığında, daha da acıklı bir görüntü çıkıyor ortaya. Ama aslında vaziyet hep böyle değildi. Arapların da bir altın çağı oldu. Onların da geleceğe daha iyimser bakabildikleri, kendi kaderlerini yazabileceklerine inandıkları bir dönem oldu. Peki, nasıl bu noktaya gelindi? Araplar, bu yoksunluğa mahkûm gelecekten başka bir çareleri olamayacağına nasıl inandırıldılar? Yaşayan bir kültür nasıl gözden düştü ve bu kültürün mensupları ıstırap ve ölüm kültüründe nasıl bir araya gelebildiler? 2005’te bir bombalı saldırıyla öldürülen Samir Kassir, *Arap Talih-sizliği*’nde bu soruların cevabını ve krizden çıkmak için bir yol bulmanın imkânını arıyor.

İLETİŞİM 1605
BUGÜNÜN
KİTAPLARI 130

ISBN-13: 978-975-05-0898-1

9 789750 508981